

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου
στην Κωνσταντινούπολη

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.426](https://doi.org/10.12681/dchae.426)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2011). Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην Κωνσταντινούπολη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 35–50. <https://doi.org/10.12681/dchae.426>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχιτεκτονική της Παναγίας του Μουχλίου στην
Κωνσταντινούπολη

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 35-50

ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΜΟΥΧΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*

Ἀπό τις πολυάριθμες βυζαντινές ἐκκλησίες πού κτίστηκαν ἐπὶ ἔνδεκα καὶ πλέον αἰῶνες στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐλάχιστες σώζονται ἕως σήμερα καὶ εἶναι σχεδόν ὅλες σοβαρὰ ἀλλοιωμένες ἀπὸ τίς θεομηνίες καὶ τὴν συνεχῆ λατρευτικὴ τους χρῆση. Ἀπὸ αὐτές μία μόνον ἔμεινε ἕως σήμερα στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν, ἡ Παναγία ἡ Μουχλιώτισσα στὸ Φανάρι, σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (Εἰκ. 1 καὶ 2).

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ μνημεῖο διατήρησε τὴν χριστιανικὴ του λειτουργία ἕως τώρα δέν ἀπέτρεψε τὴν σοβαρότατη παραμόρφωσή του οὔτε διευκόλυνε τὴν μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του. Πράγματι, σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἐκκλησίας κατεδαφίστηκε προκειμένου νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ δυτικὰ, ἐνῶ ἐπανειλημμένες κακοτεχνες ἐπισκευές τὴν παραμόρφωσαν ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Ὡς πρὸς τίς σπουδές διαπιστώνεται ὅτι μέ βάση τὰ κείμενα παρέχεται γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ ἱκανοποιητικὴ βιβλιογραφικὴ κάλυψη, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ

ἀρχιτεκτονικὴ του εἶναι ἀνεπαρκέστατα τεκμηριωμένη καὶ σχολιασμένη¹. Ἡ πλήρης ἀποτύπωση τῆς Μουχλιώτισσας, πού πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν κωνσταντινουπολίτη ἀρχιτέκτονα Ἀπόστολο Πορίδη² (Εἰκ. 3-6), ἐπέτρεψε μιὰ πληρέστερη προσέγγιση στὴν θεωρητικὴ ἀποκατάσταση καὶ στὰ συναφῆ ζητήματα τοῦ μνημείου.

Δέν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἤδη διάφορες ἐρμηνεῖες καὶ ἀποψεῖς³. Τὰ ἱστορικά πού ἀκολουθοῦν δέν εἶναι ἐπίσης προϊόντα νέας ἐρευνας· ἀποτελοῦν σύνθεση γνωστῶν ἤδη πληροφοριῶν πού ἐπιχειρεῖται μέ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ μνημείου καὶ τῶν μεταγενεστέρων περιπετειῶν του.

Ἡ μονὴ τοῦ Μουχλίου, γνωστὴ κατὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα ὡς μονὴ τῆς Θεοτόκου τῶν Μουγουλίων, ἱδρύθηκε ἀπὸ τὴν νόθο κόρη τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Η', τὴν Μαρία Παλαιολογίνα⁴, πιθανότατα λίγο μετὰ τὸ 1282. Τὴν Μαρία ἀποκαλοῦσαν «δέσποινα» ἢ «κυρά» τῶν

* Καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου στὸν ἀρχιτέκτονα Ἀπόστολο Πορίδη, ὁ ὁποῖος ἔθεσε στὴν διάθεσή μου τὰ σχέδια ἀποτυπώσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται γιὰ ὑποδείξεις καὶ σχόλια στὴν καθ. Ruth Macrides, στοὺς ἀρχιτέκτονες Μ. Πολυβίου καὶ Στ. Μαμαλοῦκο, στὸν Ἀκ. Μήλλα, καθὼς καὶ στὴν Χρ. Ἰωακείμογλου γιὰ τεχνικὴ βοήθεια.

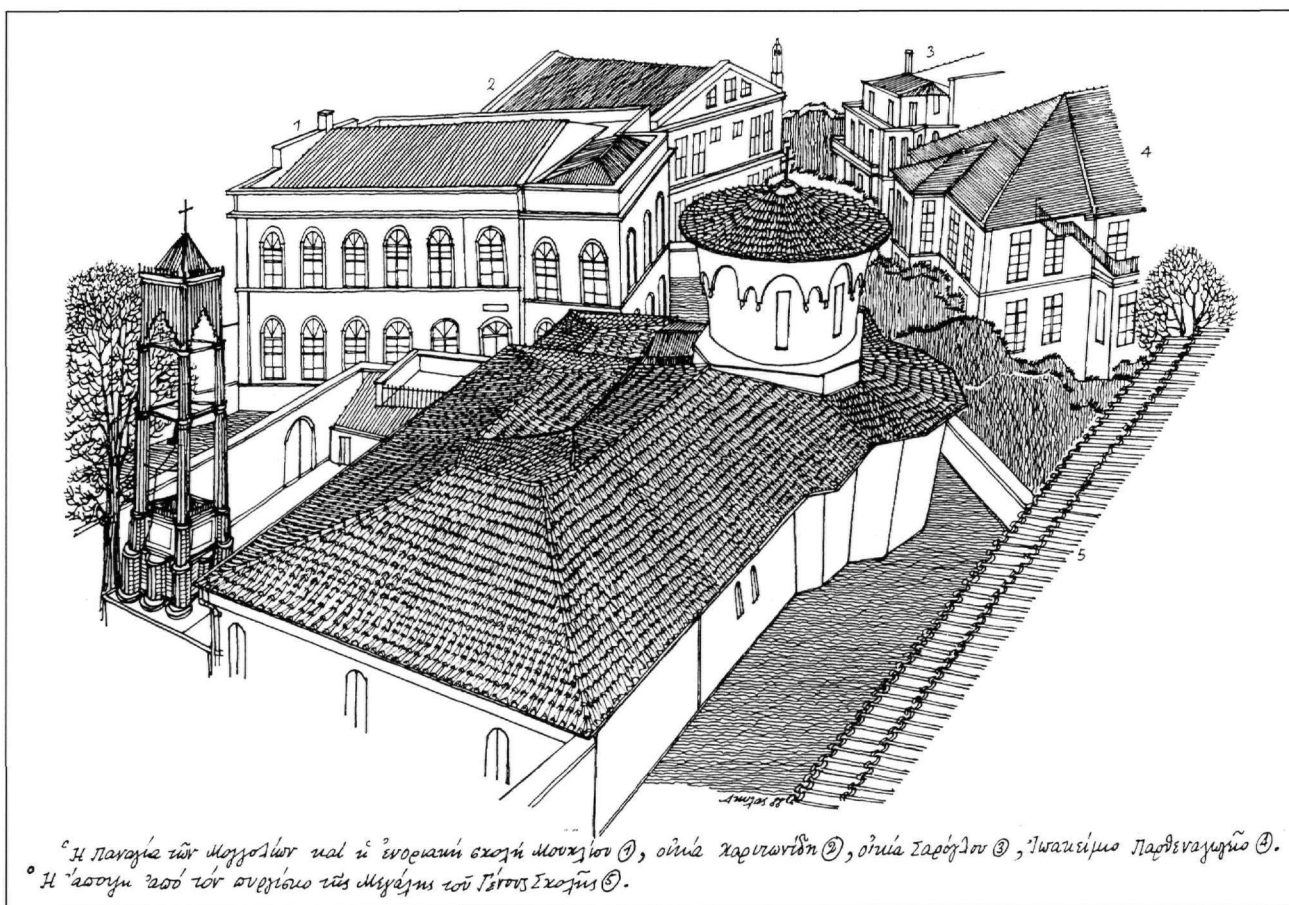
¹ Οἱ πληρέστερες ἐξετάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου εἶναι τοῦ R. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, Λονδίνο 1912, 272-279, τοῦ S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, Istanbul 1962, 42-46, εἰκ. 108-110, καθὼς καὶ τῶν Brunon καὶ Mathews σέ συσχετισμὸ μέ τὴν Καμαριώτισσα τῆς Χάλκης. Βλ. N. Brunon, *Die Panagia Kirche auf der Insel Chalki in der Umgebung von Konstantinopel*, *BNJb* 6 (1927-28), 514-519. Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania Park 1976, 366-367. Ὁ ἴδιος, *Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke)*, Istanbul, *DOP* 27 (1973), 117-127, πίν. 1-20. C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Βερολίνο 1912, Textband, 36-37, πίν. 9h. J. Ebersold, *Monuments d'architecture byzantine*, Παρίσι 1934, 155, 156. Στὰ δημοσιεύματα αὐτά, πού σχεδὸν ὅλα χρονολογοῦνται πρὸ

τριάντα καὶ πλέον ἐτῶν, ἡ τεκμηρίωση περιορίζεται σέ μιὰ κάτοψη καὶ φωτογραφίες.

² Ἡ ἀκριβὴς ἀποτύπωση τῆς ὑφισταμένης σήμερα καταστάσεως τοῦ μνημείου εἶναι πολὺ δυσχερὴς λόγῳ τῶν παραμορφώσεων πού αὐτὸ ὑπέστη. Κρίνεται σκόπιμη ἡ δημοσίευση στὸ παρὸν ὅλων τῶν σχεδίων τοῦ Ἀ. Πορίδη (1995), πού μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴν ἀφετηρία καὶ ἄλλων μελετῶν.

³ Βλ. Ἀ. Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1996, 142, 753. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ναοὶ Κωνσταντινουπόλεως* κατὰ τὸ 1503 καὶ τὸ 1604, *ΕΦΣΚ ΚΗ'* (1904), 126, 127, 134. A.M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, IstForsch* 8 (1936), 41, 67, 68. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, Ἀθήνα 1942, 407.

⁴ A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1261-1453*, Μόναχο 1938, 33, ἀριθ. 54. Van Millingen, *The Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 272. Eyice, *Son Devir* (ὑπόσημ. 1), 42-46. A.M. Talbot, *Building Activity in Constantinople under Andronikos II. The Role of Women Patrons in the Construction and the Restoration of the Monasteries*, εἰς N. Necipoğlu (ἐκδ.), *Byzantine Constantinople*, Leiden 2001, 334-335. V. Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328*,

Εἰκ. 1. Παναγία τοῦ Μονχλίου. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ ψηλά (σχέδ. Ἀ. Μήλλα).

Μουγουλίων, ἐπειδὴ εἶχε ἔλθει σέ γάμο πολιτικῆς σκοπιμότητος μέ τόν Ἰλχανίδη χάνη τῶν Μογγόλων Ἀπαγά, περί τό 1265⁵. Ἡ Μαρία, γνωστή γιά τήν δραστηριότητα καί τίς χορηγίες της καί ἀπό ἄλλες περιπτώσεις⁶, ὅταν ἐπέστρεψε στήν Πόλη, ἀγόρασε ἀπό τήν χήρα Μαρία Δούκαινα Ἀκροπολίτισσα⁷ τήν περιοχή μέ ὅλα τά ὑφιστάμενα ἐκεῖ κτίσματα, συμπεριλαμβανομένων μαῖς ἐκκλησίας καί ἐνός λουτροῦ, καί ἔδρυσε μονή⁸ κα-

λογραίων. Σέ ἓνα ἀρκετά ὀψιμότερο πατριαρχικό ἔγγραφο⁹, τοῦ 1351, πού ἀναφέρεται σέ περιορυσιακά προβλήματα τῆς μονῆς, ἀνακεφαλαιώνονται οἱ πληροφορίες τῶν σχετικῶν μέ τήν ἰδρυσὴ της, ἀλλά δίδεται καί μιὰ καθοριστικῆς σημασίας εἴδηση, ὅτι τό μοναστηριακό συγκρότημα προϋπῆρχε· ἦταν ἡ μονή τῶν Παναγίου ἢ τῆς Παναγιωτίσσης καί ἡ Μαρία ὡς νέα κητόρυσσα «... ὅσα ἦσαν πρὸ πολλῶν ἡδὴ χρόνων περὶ τήν τοποθε-

Wiesbaden 1994, 88-90. Κατά τόν Παχυμέρη ἡ μητέρα τῆς Μαρίας ἀνήκε στήν οἰκογένεια τῶν Διπλοβατάτζη.

⁵ Γ. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, ἐκδ. Βόννης, 1835, 174, 175. *Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος*, ἐκδ. Βόννης, 1835, 611, 637.

⁶ St. Runciman, *The Ladies of the Mongols*, *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήναι 1960, 46-53. R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, DOS 25, Washington, D.C. 1987, 33. P.A. Under-

wood, *The Kariye Djami*, I, Νέα Υόρκη 1966, 45, 46.

⁷ D.I. Polemis, *The Doukai*, Λονδίνο 1968, 83.

⁸ Ὑποθέτουν μετά τό 1282, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτου, ἂν καί δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Μαρία ἦταν ἡ χήρα του. Τό κοσμικό τουλάχιστον ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ Γεωργίου ἦταν Εὐδοκία.

⁹ MM, I, Βιέννη 1860, 312-317.

Εἰκ. 2. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Μερική ἄποψη ἀπὸ βορειο-ανατολικά.

σίαν τοῦ Φανάρι διακείμενα ... μεταποίησιν ἐποιήσατο καὶ πρὸ παντὸς ἤδρασε καὶ ἐστήριξε περιποιησαμένη

τὸν ἐκεῖ θεῖον ναὸν τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος τῆς Παναγιωτίσσης ... ὡς ὁράται ...».

Μιά ἄλλη γραπτή πληροφορία προκάλεσε σύγχυση ὡς πρὸς τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου, ἡ ὁποία μόλις προσφάτως ἔγινε δυνατόν νά ἀναρθεῖ. Στὴν πρώτη σελίδα ἑνὸς ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς Σούδας¹⁰ σώζεται ἓνα ἐκτενές σημεῖωμα ἀναφερόμενο σέ γεγονότα εὐθύς μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1261. Ὁ Fr. Dölger ἤδη τὸ 1936 εἶχε προσέξει τὸ σημεῖωμα, στὸ ὁποῖο διάβασε καὶ δημοσίευσε¹¹ τὴν πληροφορία ὅτι ἡ Παναγία τῶν Μαγουλίων κτίσθηκε «... ὡς ὁράται σήμερον ...» κατὰ τὸ ἔτος 1266-1267, ἀπὸ τὸν τότε κάτοχο τοῦ κώδικος. Ὁ Σ. Κουγέας σχολίασε¹² (1949) τὴν ἴδια πληροφορία καὶ ταύτισε τὸν κτήτορα μὲ τὸν μεγάλο λογοθέτη κατὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς πόλεως, τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη¹³. Ἡ παραδοσιακὴ στήν Πόλη ὀνομασία Μουχλιώτισσα - Μαγουλιώτισσα, σέ συνδυασμὸ μὲ τίς γνωστές ἀπὸ τίς πηγές πληροφορίες¹⁴ γιὰ τὴν κυρά τῶν Μουγουλίων, ἐνίσχυσε τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ὀψιμὴ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου τὸ ἔτος 1266-1267 ἔγινε ἔτσι εὐρύτατα ἀποδεκτή¹⁵, ἂν καὶ ὀρισμένοι ἐρευνητές ἀμφέβαλλαν¹⁶ ἢ πίστευαν ὅτι ἡ Μουχλιώτισσα κτίσθηκε στὴν θέση τῆς Παναγιωτίσσης πού εἶχε καταστραφεῖ¹⁷.

Τὴν ἀβεβαιότητα ἐξάλειψε τὸ 1998 ὁ P. Schreiner¹⁸ πού μελέτησε ἐκ νέου τὸν κώδικα καὶ ἐξακριβώσε ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀνάγνωση ἦταν λανθασμένη καὶ ὅτι ἡ ἀναφερομένη ἐκεῖ εἶναι μιὰ ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλη πηγὴ ἐκκλησία, τῆς Ἀγίας Μαρίνας καὶ ὄχι ἡ Μουχλιώτισσα.

Ἡ παλαιότερη ἔρευνα ἔχει συγκεντρώσει διάσπαρτες πληροφορίες¹⁹ γιὰ τὴν μονή τῶν Παναγίου ἢ τῆς Παναγιωτίσσης. Στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνος εἶχε ὡς ἡγούμενο τὸν μοναχὸ Ἀντώνιο, μαθητὴ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου

¹⁰ Τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος 2625 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης στὸ Παρίσι.

¹¹ Fr. Dölger, *Der Titel des sog. Soudas Lexikons*, SBMünchen, 6, 1936, 3-37, ὅπου φωτογραφία τῆς σελίδος μὲ τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου, σέ ἀναδιπλούμενο πῖνακα.

¹² Σ. Κουγέας, Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, κτήτωρ τοῦ παρισινοῦ κώδικος Σουῖδα, *Βυζαντινά - Μεταβυζαντινά* 1949, 61-74.

¹³ Βλ. συνοπτικά R. Macrides εἰς *ODB*, 49.

¹⁴ Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολις 1896-1898, 208, 209. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησία βυζαντινὰ ἐξακριβοῦμεναι*, Κωνσταντινούπολις 1900, 57, 58.

¹⁵ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 275. Eyice, *Son Devir* (ὑπόσημ. 1), 42, 43. Talbot, *Building Activity*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 4), 334. Gurliitt, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1). Kidonopoulos, *Bauten* (ὑπόσημ. 4), 88-90, W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen

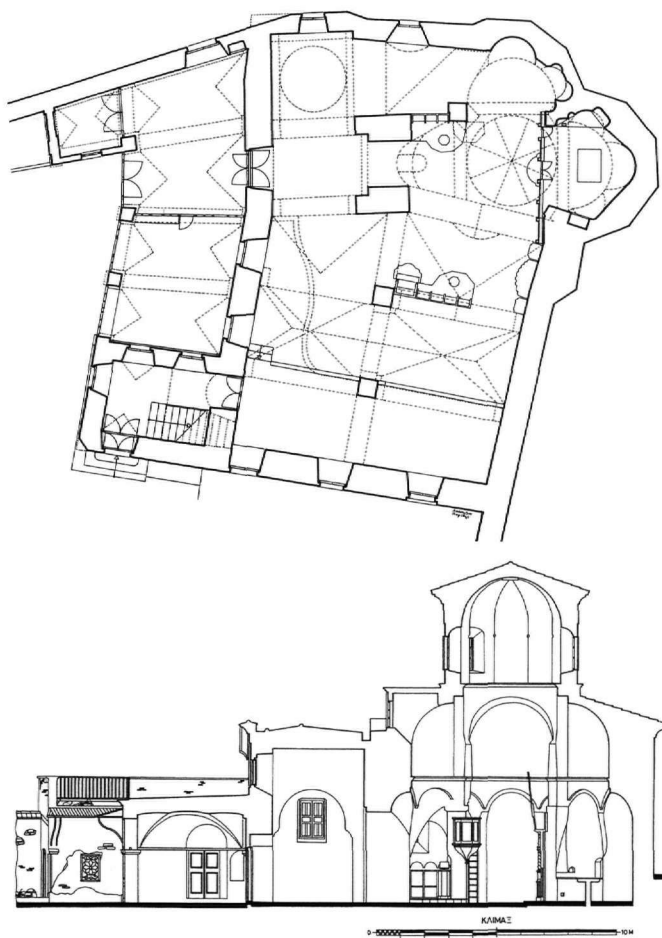
1977, 204. *Κωνσταντινιάς, παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα*, Βενετία 1824, 89-91.

¹⁶ Οἱ πρῶτες ἀμφισβητήσεις διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν R. Janin, *La topographie de Constantinople byzantine*, III, *Études* 1918-1938, *EO XXXVIII* (1939), 395, 396. Βλ. ἐπίσης Mathews, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1). R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, 512, σημ. 4.

¹⁷ Ὅπως οἱ P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, *Actes de Lavra*, I, Texte, Παρίσι 1970, 28, 32.

¹⁸ P. Schreiner, *Die topographische Notiz über Konstantinopel in der Pariser Suda-Handschrift*, *Ἀετός. Studies in honour of Cyril Mango*, Στουτγάρδη - Λειψία 1998, 381-383.

¹⁹ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, III, Παρίσι 1953, 204, 222, 399, 400. Lemerle, Guillou, Svoronos, ὁ.π.

Εἰκ. 3. Παναγία τοῦ Μοναχίου. Κάτοψη καὶ κατὰ μῆκος τομή. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδης).

τοῦ Λαυριώτου. Ὁ Γρηγόριος Πακουριανός, ὅταν συνέταξε τὸ γνωστὸ τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοῦ

(1085), εἶχε ὡς ὑπόδειγμα ἐκεῖνο τῆς Παναγιωτίσσης (τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει διασωθεῖ) καὶ ἰσχυριζόταν ὅτι σὲ κάθε τί τὸ ἱδρυμὰ του ἀκολουθοῦσε τὸ πρότυπό του, τὴν μονή των Παναγίου στὴν Πόλη²⁰. Σῶζεται ἐπίσης τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ μοναστηριοῦ²¹.

Μετά τὴν Ἀλωση τὰ οἰκήματα καὶ τὰ οἰκόπεδα ἐνὸς δρόμου τῆς περιοχῆς δόθηκαν ἀπὸ τὸν Πορθητὴ στὸν ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλο ὡς ἀμοιβή γιὰ τὴν ἀνέγερση ἀπὸ αὐτὸν τοῦ τεμένους του²² τὸ 1471. Τὴν παραδοσιακὴ αὐτὴ πληροφορία ἀναφέρει ὁ Κομνηνός Ὑψηλάντης²³, ὁ ὁποῖος μάλιστα δίνει σὲ μετάφραση τὸν σουλτανικὸ ὀρισμὸ τῆς δωρεᾶς, ποὺ σωζόταν σὲ ιδιόχειρο πρωτότυπο ἔγγραφο στὸν ναό. Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις ἐπὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου²⁴, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ Μουχλιώτισσα διέφυγε τὸν κίνδυνο καταλήψεως ἐπὶ σουλτάνου Σελήμ²⁵ καὶ παρέμεινε χριστιανικὴ ἐκκλησία ἕως σήμερα.

Ἡ μονή τῆς Παλαιολογίνας ἀσφαλῶς εἶχε διαλυθεῖ μετὰ τὴν Ἀλωση καὶ ἡ Μουχλιώτισσα χρησίμευσε, ἄγνωστο ἀπὸ πότε, ὡς ἐνοριακὸς ναός. Ἡ ἐπέκταση καὶ οἱ σχετικὲς παραμορφώσεις ἐγιναν ἴσως τὸ 1730, ὅταν αὐξήθηκαν οἱ ἀνάγκες ἐκκλησιασμοῦ²⁶ τῆς περιοχῆς. Πυρκαγὰ μέ ἄγνωστες ἐπιπτώσεις στὸν ναό μνημονεύεται τὸ 1784²⁷.

Ἐνα πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐνορία καὶ τὴν σχολή τοῦ Μοναχίου, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ναό, σῶζεται ἀπὸ τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰῶνα²⁸. Πά τίς νεωτερικὲς ἐπεμβάσεις²⁹ ποὺ ἀλλοίωσαν ἀκόμα περισσότερο τὸ μνημεῖο γίνεται ἐν συνεχείᾳ λόγος.

Ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τῆς Μουχλιώτισσας ἀποτυπώνεται στὰ σχέδια τοῦ Ἀ. Πορίδη³⁰. Ἀπὸ τὴν πρώτη ματιά φαίνεται ὅτι στὸν ἀρχικὸ βυζαντινὸ ναὸ ἀνήκουν ὁ κύριος τρουλλαῖος χώρος τῆς ἐκκλησίας, οἱ δύο ἀπὸ τίς ἀρχικὲς κόγχες καὶ τὰ δύο τρίτα τοῦ τριμεροῦς νάρ-

²⁰ P. Gautier, *Le typikon du sebasto Grégoire Pakourianos*, *REB* 42 (1984), 21, 23, 69, 73, 83, 131, 133. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 132, 142, 144, 157. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοῦ, κοντὰ στὸ Μπάσκοβο, οὐδεμία σχέση ἔχει μετὰ τὴν Μουχλιώτισσα.

²¹ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, 2: *L'église*, Παρίσι 1965, 94, ἀριθ. 1170. J.W. Nesbitt (ἐπιμ.), *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984, 357, ἀριθ. 766, πίν. 74.

²² Τὴν ὀθωμανικὴ ἀποψη γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ πρώτου Fatih Camii στὴν Πόλη, βλ. εἰς G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971, 121, 122, 470, σημ. 150, 161.

²³ Ἀθ. Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, 12, 727. Τὴν πληροφορία, ὅπως φαίνεται, πῆρε ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας* τοῦ Δημ. Καντεμῆ

(ἀγγλικὴ ἐκδοσις, Λονδίνο 1734).

²⁴ Μανουὴλ Γεδεών, στὸ Μήλλα, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 148-150, 678, σημ. 185, 679. Ὁ ἴδιος, *Ἐκκλησιαὶ βυζαντιναί* (ὑποσημ. 14), 58.

²⁵ Ὁ.π., 679.

²⁶ Μήλλα, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 143, 144. Δύο κηροστάτες ποὺ σώζονται σήμερα στὸν ναὸ ἔχουν τὴν χρονολογία ρψξ' (1760).

²⁷ Κομνηνός Ὑψηλάντης, ὁ.π. (ὑποσημ. 23), 638.

²⁸ Μήλλα, *Σφραγίδες* (ὑποσημ. 3), 140-151.

²⁹ Müller-Wiener, *Bildlexikon* (ὑποσημ. 15), 205.

³⁰ Κάτοψη τῆς σημερινῆς καταστάσεως τοῦ μνημείου δίνει καὶ ὁ W. Müller-Wiener (ὁ.π., 204, εἰκ. 226) σὲ συσχετισμὸ μετὰ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς.

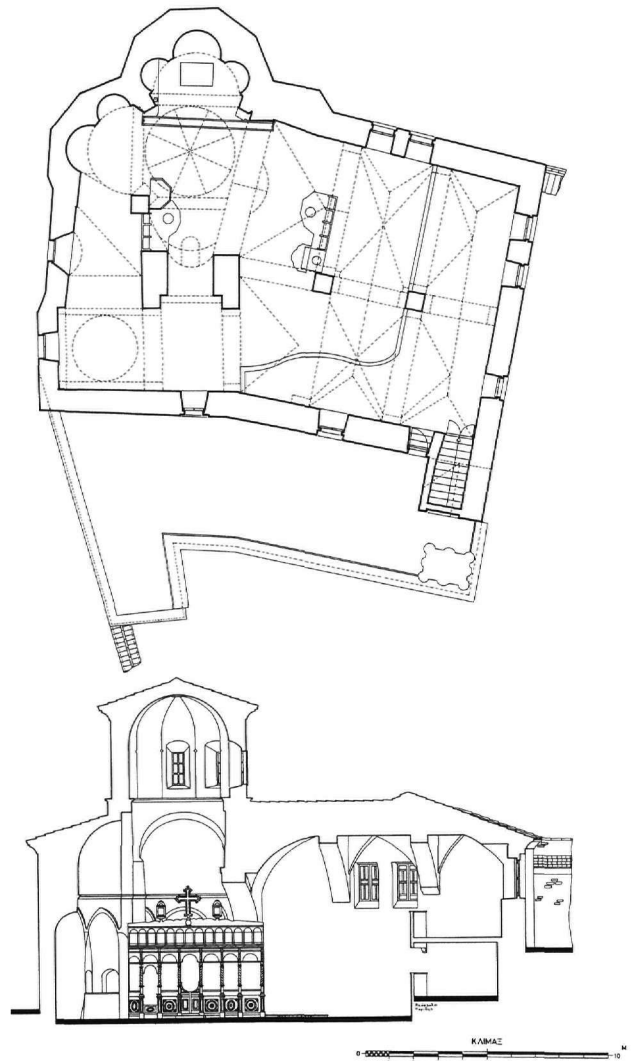
θηκος³¹. Η νοτία κόγχη κατεδαφίσθηκε τελείως, καθώς και τό κάτω μέρος της δυτικής, έτσι ώστε νά διευρυνθῇ τό ἀνοιγμα πρὸς τόν νάρθηκα (Εἰκ. 3).

Ἡ μεγάλη προσθήκη πρὸς νότον ἔχει τὸν τύπο ἑξαμεροῦς ὑπόστυλης αἵθουσας μέ δύο πεσσούς, ὀξυκόρυφα ὀθωμανικά τόξα³² καὶ ὀξυκόρυφα ἐπίσης σταυροθόλια ἢ αὐτοσχεδίους θόλους. Στὴν θέση τῆς ἀρχικῆς νοτίας κόγχης τοῦ ναοῦ δημιουργήθηκε ἰσχυρό τόξο, ἀνοιγματος σχεδόν 7 μ., πού φέρεται ἀπὸ τοιχοπεσσό ὁ ὁποῖος μέ ἕναν ὁμοῖο του διαμόρφωσαν τό χάσμα πού προκάλεσε ἡ κατεδάφιση τοῦ κάτω τμήματος τῆς δυτικῆς κόγχης. Τόσο ἡ μεσαία καμάρα ὅσο καὶ ὁ ἡμισφαιρικός θόλος τοῦ νάρθηκος σώζονται πολὺ καλὰ, τό διάστημα ὅμως μεταξὺ νάρθηκος καὶ βορείας κόγχης, κάποτε ὑπαίθριο, κλείσθηκε καὶ στεγάσθηκε μέ ὀξυκόρυφο, πάλι αὐτοσχέδιο θόλο. Τά δύο νοτιότερα τμήματα τῆς προσθήκης ἔγιναν διώροφα μέ τὴν βοήθεια ξυλίνου ἐνδιαμέσου πατώματος γιὰ τὸν σχηματισμὸ κλειστοῦ γυναικωνίτη (Εἰκ. 4).

Δυτικότερα καὶ μέ σημαντικὰ μικρότερο ὕψος διαμορφώθηκε πενταμερὴς ἐξωνάρθηξ³³ μέ πεσσούς στὴν πρόσοψη (Εἰκ. 5) καὶ κάλυψη μέ καμάρα πού ἐπιμερίζεται ἀντιστοιχῶς μέ ἐνισχυτικά τόξα καὶ σκεπάζεται μέ δῶμα. Στὴν καμάρα διεισδύουν οἱ θόλοι τῶν τόξων τῶν στενῶν τους πλευρῶν. Τό τελευταῖο πρὸς νότον διαμέρισμα εἶναι αὐτοτελές καὶ χρησιμεύει ὡς προθάλαμος καὶ κλιμακοστάσιο πρὸς τὸν γυναικωνίτη.

Στὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐπεκτάσεως ἔχει διαμορφωθεῖ, ἄγνωστο πότε, μικρὸς ὑπόγειος χώρος σέ σχῆμα Γ, προσιτὸς μέ μικρὴ κλίμακα. Τό ἐπίμηκες τμήμα του, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, καλύπτεται μέ τεταρτοκυκλικὸ θόλο. Ὅπως παρατήρησε προσφάτως ὁ συνάδελφος Στ. Μαμαλοῦκος, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου πρέπει νά συμπίπτει μέ τὸν κατεδαφισμένο ψηλότερα νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκος, χωρὶς νά εἶναι σαφές ἂν πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τοῖχο ἢ γιὰ τὰ θεμέλιά του.

Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀρχικός ναὸς ἦταν τετράκογχος μέ μικρότερα κογχάρια πού διανοίγονταν ἀνά τρία³⁴ στό πάχος τοῦ τοίχου κάθε κόγχης. Λοξόμητος ὀριζόντιος κοσμήτης σέ ὕψος 5 μ. περίπου ὀρίζει τὴν

Εἰκ. 4. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Κάτοψη στό ὕψος τοῦ γυναικωνίτη καὶ κατὰ πλάτος τομή. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

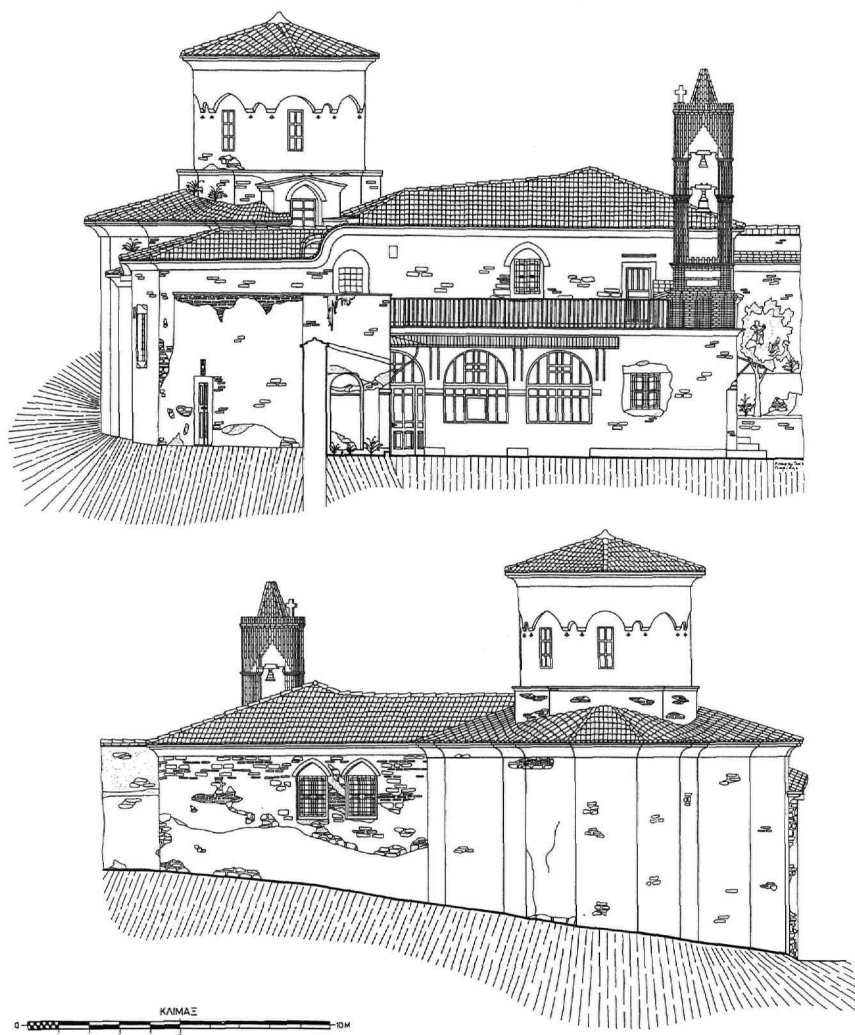
στάθμη, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ τέσσερις κύριες κόγχες παραμένουν ἀδιάσπαστες. Ἕνας δεύτερος κοσμήτης, σέ ὕψος 9 μ., κλείνει τὰ σφαιρικά τρίγωνα καὶ σχη-

³¹ Κάπως ἔτσι ὑποδηλώνονται ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ μεταβυζαντινὴ φάση στό βιβλίο τοῦ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 279, εἰκ. 96. Τό ἴδιο σχέδιο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Th. Mathews, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 367.

³² Καὶ ὄχι Italian Gothic, ὅπως νόμιζε ὁ R. Van Millingen, ὁ.π., 278. Ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς modern ἐπίσης δέν εἶναι ὀρθός, ἀφοῦ ἔχουν ἡλικία δύο καὶ πλέον αἰώνων.

³³ Ἀγνώστου χρόνου κατασκευῆς. Τὸν ἀγνοεῖ πλήρως ὁ R. Van

Millingen (1912), ἀπεικονίζεται ὁμως στὴν λιθογραφία τοῦ Πασπάτη (1877) χωρὶς ὁμως τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῆς προσόψεως, βλ. Ἀ. Πασπάτης, *Βυζαντιναὶ μελέται*, Κωνσταντινούπολις 1877, 388, 389. Τό ἴδιο καὶ σέ φωτογραφία στό Δωρόθεος Μητροπολίτης Λαοδικείας, *Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου*, *Ὁρθοδοξία* 9 (1934), 210.
³⁴ Τό μεσαῖο ἀπὸ τὰ κογχάρια εἶναι ἀρκετὰ εὐρύτερο ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα.

Εἰκ. 5. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἡ δυτική καί ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ. Ὑφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

ματίζει τήν στεφάνη τοῦ τρούλλου. Αὐτός εἶναι ἐσωτερικά ὀκταμερής, μέ κοίλους τούς τομεῖς, ὁκτώ ἀρχικῶς³⁵ μονόλοβα παράθυρα καί μέ τό ἐσωρράχιο του νά φθάνει σέ ὕψος τά 13,60 μ. Μεταξύ τῶν τόξων μετώπου τῶν κογχῶν καί τῶν σφαιρικῶν τριγώνων παρεμβάλλονται τόξα ἢ ὑπότυπώδεις καμάρες, βάθους 0,50 μ. περίπου. Τό νότιο τόξο ἔχει καταστραφεῖ.

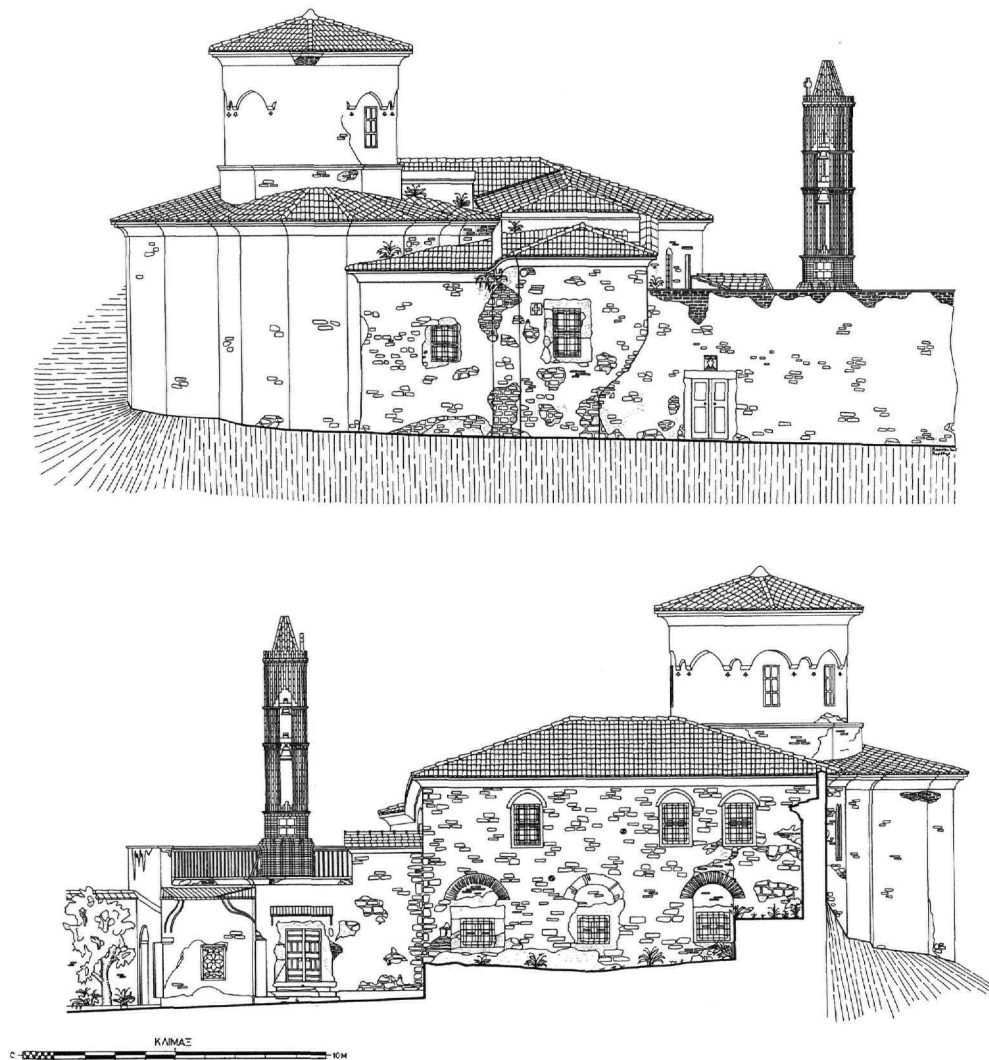
Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ὁ τριμερής νάρθηξ προσετέθη ἐκ τῶν ὑστέρων³⁶, ἴσως ὅταν ἡ Παλαιολογίνα ἐπανίδρυσε τήν μονή τῆς Θεοτόκου, κατά τόν 13ο αἰῶνα, ἐποχή κατά τήν ὁποία γίνονταν προσθήκες ναρθήκων, ταφικῶν παρεκκλησίων καί στοῶν σέ ὑφισταμένους ναούς. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Th. Mathews³⁷, ὁ ἀδέξιος τρόπος μεταβάσεως ἀπό τόν κυρίως ναό στόν νάρθηκα,

³⁵ Σήμερα διατηροῦνται ἀνοικτά τέσσερα μόνον παράθυρα. Ἔχουν εὐθύγραμμα ὑπέρθυρα ἀντί τῶν τοξωτῶν ἀρχικῶν καί διευρύνσεις κατά τό πλάτος, πού ἀρχικῶς δέν ὑπῆρχαν.

³⁶ Ἡ τεθλασμένη γραμμή τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγράμματος τοῦ ση-

μερινοῦ βορείου τοίχου μαρτυρεῖ σταδιακές ἀλλαγές καί ὄχι ἀρχικό σχεδιασμό.

³⁷ Mathews, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 366. Δέν εἶναι πάντως σαφές πότε ἐγινε ἡ κατεδάφιση, δεδομένου ὅτι ὁ νότιος τουλάχισ-

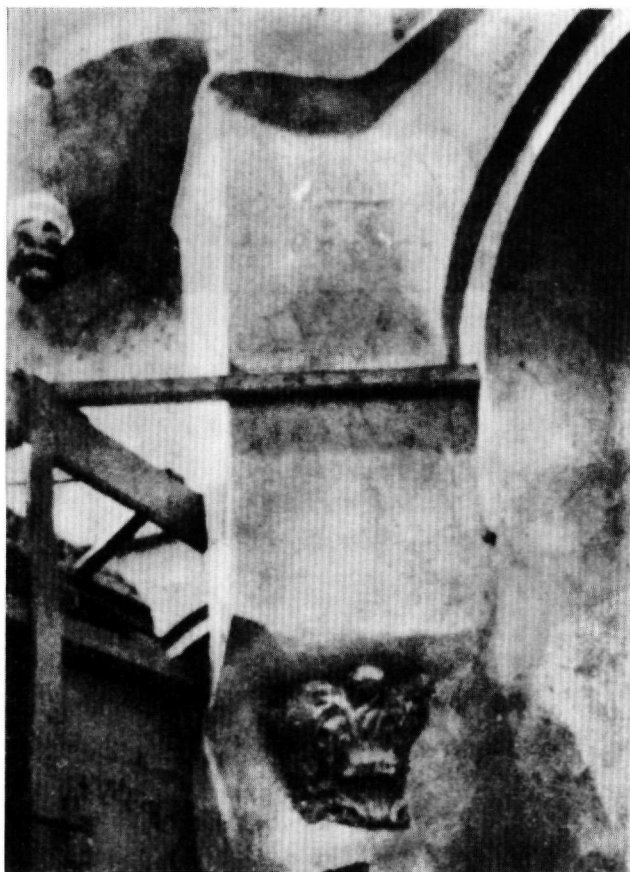

Εἰκ. 6. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἡ βορεία καί ἡ νοτία ὄψη τοῦ ναοῦ.
Υφισταμένη κατάσταση (σχέδ. Ἀ. Πορίδη).

μέ τήν κατεδάφιση τοῦ κάτω τμήματος τῆς δυτικῆς κόγχης, δέν θά εἶχε νόημα ἂν τά δύο μέρη ἦταν σύγχρονα. Ἐξωτερικῶς τό τύμπανο τοῦ τρούλλου εἶχε κυκλική τήν χάραξη καί κωνική τήν στέγαση. Ὅκτῳ ἐλαφρᾷ προεξέχοντα τόξα πλαισιώνουν τά παράθυρα καί ἐναλλάσσονται μέ μικρότερα τυφλά τοξύλλια μεταξύ τους.

στον τοιχοπεσός κτίσθηκε γιά τήν στήριξη τοῦ μεγάλου τόξου τῆς Τουρκοκρατίας. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑφίσταται μικρὴ ἀπόκλιση μεταξύ τῶν ἀξόνων τοῦ ναοῦ καί τοῦ νάρθηκος, αἰσθητὴ στά σχέδια ἀποκαταστάσεως.

Σήμερα ὅλα εἶναι καλυμμένα μέ παχιά ἐπιχρίσματα, ἐνῶ στίς γενέσεις τῶν τόξων καί τῶν τοξυλλίων διακρίνονται τρίφυλλα κοσμήματα, ἀνάγλυφα στό ἐπίχρισμα, προφανῶς νεωτερικά (Εἰκ. 2). Ἐπίσης νεωτερικό εἶναι τό μεγάλο κοῖλο γεῖσον (cavetto) πού ἐπιστέφει τό τύμπανο τοῦ τρούλλου. Οἱ κόγχες τοῦ ναοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς πεντάπλευρες· ἡ νοτία ἔχει κατεδαφισθεῖ καί ἡ δυτικὴ διατρυπήθηκε στό ὕψος τοῦ τεταρτοσφαιρίου γιά τήν δημιουργία ἐνός φεγγίτη (Εἰκ. 3). Καί στίς κόγχες τὰ κοῖλα γεῖσα εἶναι ἐπίσης νεωτερικά (Εἰκ. 6). Ἐπανερχόμενοι στό ἐσωτερικό μποροῦμε νά δοῦμε τίς παραμορφώσεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου: α) τήν χονδροειδῆ ἀπολάξευση τῶν κατωτέρων τμημάτων μεταξύ

Εἰκ. 7. Παναγία τοῦ Μουχλίου. Ἀποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ μέ τό βορειοανατολικό κιονόκρανο (N. Brunov, φωτογραφία πρό τοῦ 1927).

τῶν κογχαρίων μέ σκοπό τήν διεύρυνση τοῦ κεντρικοῦ χώρου, β) τήν κάλυψη ὅλων τῶν ἐπιφανειῶν μέ βαριά νεωτερικά ἐπιχρίσματα, γ) τήν ἀπόφραξη ὅλων τῶν παραθύρων πλὴν τῶν πέντε ἐκ τῶν ὀκτώ τοῦ τρούλλου καί δ) τήν ὑπαρξη ἑνός μικροῦ μαρμαρίνου στοιχείου πού προβάλλει ἀπό τό ἐπίχρισμα στήν νοτία παραστάδα, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στό ἀνατολικό κύριο τόξο στηρίξεως τοῦ τρούλλου.

Ἡ τελευταία λεπτομέρεια ἔρχεται νά ἐπιβεβαιώσει τίς παρατηρήσεις τοῦ Brunov³⁸: ἕως τό 1928 τουλάχιστον, στίς θέσεις τῶν δύο ἀνατολικῶν παραστάδων ὑψώνονταν μαρμάρινοι κίονες³⁹, ὕψους 3,05 μ. περίπου, μέ κορινθιακά κιονόκρανα, πού ὑποβάσταζαν τά τόξα καί ἔχουν τώρα ταφεῖ κάτω ἀπό τά ἐπιχρίσματα. Ἀσφαλῶς στήν ἀρχική μορφή τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν ἄλλοι δύο κίονες, ἔτσι ὥστε νά διαμορφώνεται μέ τόν τρούλλο τό γνωστό σχῆμα τοῦ κιβωρίου. Ἡ πολύτιμη φωτογραφία (Εἰκ. 7) ἡ δημοσιευμένη ἀπό τόν Brunov⁴⁰ δικαιολογεῖ τήν πρότασή του ὡς πρός τήν ἀρχική μορφή τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ⁴¹ μέ κίονες στίς τέσσερις γωνίες τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, τήν ὁποία υἱοθέτησαν καί ἄλλοι⁴². Ἐπίσης, ἐπιτρέπει τήν πειστική ἀναπαράσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Δέν εἶναι μόνον οἱ ἐπανειλημμένες ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές καλύψεις μέ ἐπιχρίσματα πού παρεμποδίζουν τήν μελέτη τῆς Μουχλιώτισσας. Ὅπως σημείωνε πρό ἐνενήντα ἐτῶν καί ὁ R. Van Millingen⁴³ «...Τό ἐσωτερικό γδύθηκε ἀπό τόν ἀρχικό του διάκοσμο καί εἶναι (τώρα) τόσο φραγμένο ἀπό εἰκόνες, κηροστάτες καί ἄλλα στολίδια, ὥστε νά γίνεται ἐξαιρετικά δυσχερής ἡ πρέπουσα ἐξέτασή του».

Ἡ πρόταση ἀναπαράστασως στίς Εἰκ. 8 καί 9 στηρίζεται στά σχέδια τοῦ Ἀ. Πορίδη καί σέ ἐπιτόπου παρατηρήσεις. Ἡ δυτική κόγχη ἀποκαθίσταται ἐσωτερικῶς σέ συμφωνία πρός τά μερικῶς σωζόμενα κογχάρια τῆς κάτω ζώνης τῆς. Ἡ νοτία, ὁμοία πρός τήν βορεία. Ἐξωτερικῶς ἀκολουθοῦν τήν βορεία καί τήν ἀνατολική πού ἔχουν πέντε τριγωνικές στέγες σέ ἀντιστοιχία πρός τό πεντάγωνο σέ κάτοψη σχῆμα τους. Ὁ τρούλλος σῴζεται πρός τό ἐσωτερικό σέ καλή κατάσταση μέ ἐξάιρεση τά παράθυρά του, πού σχεδιάζονται καί τά ὀκτώ στό ἀρχικό τους πλάτος, 0,50 μ. περίπου. Στήν γενική διάταξη τοῦ νάρθηκος εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε συμμετρία (Εἰκ. 9), μέ ἕναν ἀκόμα ἡμισφαιρικό τυφλό θόλο νοτίως τῆς κεντρικῆς καμάρας. Ἡ δικλινής στέγη του εἶναι τελείως ὑποθετική.

Ἡ φωτογραφία τοῦ Brunov ἐπιτρέπει τήν ἀναπαράστα-

³⁸ Brunov, Die Panagia Kirche, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 514-519.

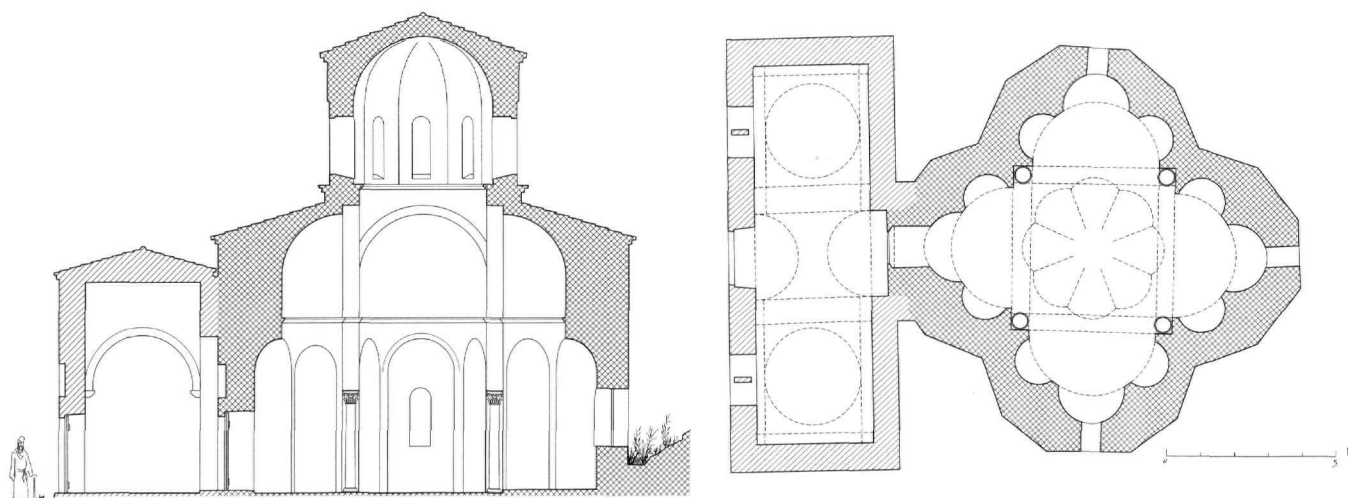
³⁹ Ὁ R. Van Millingen εἶχε δεῖ δύο (;) ἀπό τούς κίονες, ἀλλά ὑπέθεσε ὅτι ἀνῆκαν στό μαρμάρινο τέμπλο τῆς ἐκκλησίας (Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 277), πράγμα ἀπίθανο λόγω τοῦ μεγάλου ὕψους τους.

⁴⁰ Brunov, ὁ.π., 516, εἰκ. 7. Ἡ φωτογραφία ἔχει κατὰ λάθος τυπωθεῖ ἀνάποδα.

⁴¹ Ὁ.π., 515, εἰκ. 6.

⁴² Eyice, *Son Devir* (ὑπόσημ. 1), 43, πίν. 109. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί βυζαντινὴ ἀρχαιολογία* (ὑπόσημ. 3), 407. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *Τό καθολικόν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν, ABME Z'* (1951) 160, εἰκ. 6Α. Ἀ. Πασαδαῖος, *Ἡ ἐν Χάλκῃ μονὴ Παναγίας Καμαριωτίσσης, ΑΕ* 1971, 47, σημ. 2. Schneider, *Byzanz* (ὑπόσημ. 3), 67. Ebersold, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1).

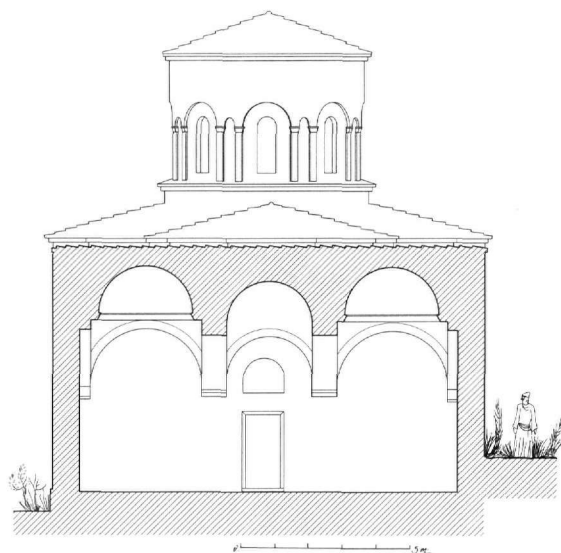
⁴³ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 277.

Εικ. 8. Παναγία του Μουχλίου. Κάτοψη και κατά μήκος τομή του ναού. Αναπαράσταση κατά τον 14ο αιώνα.

ση όχι μόνον της μορφής των κιονοκράνων, αλλά και τόν υπολογισμό του ύψους τους από τό δάπεδο, του ύψους δηλαδή των κιόνων (Εικ. 8). Ὁ ἀναλογικός ὑπολογισμός μπορεῖ νά στηριχθεῖ ἀφ' ἑνός στοῦ ὕψους τοῦ κοινοῦ τμήματος τῶν δύο κυρίων τόξων ἐπάνω ἀπό τό κιονόκρανο καί ἀφ' ἐτέρου στήν στάθμη τῆς γενέσεως τοῦ ὑποκειμένου κογχαρίου καί τοῦ κοσμήτη τῆς κυρίας κόγχης, μεγέθη πού μετροῦνται μέ ἀκρίβεια. Τό ὑπολογιζόμενο ὕψος τοῦ κίονος περί τά 3 μ. ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό μαρμάρινο στοιχείο πού ἤδη σημειώθηκε ὅτι προβάλλει ἀπό τά ἐπιχρίσματα, τό ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ὡς τό ἄνθος πού προεξέχει στό μέσον τοῦ ἄβακος καί ἀπέχει ἀπό τό δάπεδο περί τά 3 μ. Τό κιονόκρανο, ἀσφαλῶς σέ δεύτερη χρήση, εἶναι τοῦ ἀπλοῦ κορινθιακοῦ τύπου, τοῦ 5ου μᾶλλον αἰῶνος, μέ τέσσερα φύλλα σέ κάθε ζώνη, ἑλικες καί ἄβακα μέ κοῖλες τίς πλευρές. Τά παράθυρα στήν ἀναπαράσταση, τόσο τῶν τριῶν κογχῶν ὅσο καί τοῦ νάρθηκος, εἶναι ὡς πρὸς τήν θέση, τό μέγεθος καί τήν μορφή τελείως ὑποθετικά. Δέν ἀποκλείεται στήν ὄψη τοῦ νάρθηκος νά ὑπῆρχαν τρεῖς θύρες ἢ καί διόλου ἀνοίγματα πλὴν τῆς κεντρικῆς εἰσόδου.

Ἡ ἐσωτερική μορφή τοῦ τρούλλου βεβαιώνει ὅτι δέν ἔχουν γίνει σέ αὐτόν δομικές ἀλλαγές. Τά μικρά διακοσμητικά ἀπό κόνιαμα στήν ἐξωτερική του ἐπιφάνεια ὁμως μαρτυροῦν ὅτι ἐδῶ ἔχουν γίνει κάποιες ἀλλοιώσεις. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ἐναλλαγῆς μεγάλων καί μικρῶν ἀψιδωμάτων σέ τρούλλο μέ σχεδόν κυκλική⁴⁴ τήν χάραξη εἶναι γνωστή ἀπό δύο μόνον παραδείγματα τῆς μονῆς Βατοπεδίου στό Ἅγιον Ὄρος, τό καθολικόν⁴⁵ καί τό παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁴⁶, τό ὁποῖο

Εικ. 9. Παναγία του Μουχλίου. Κατά πλάτος τομή στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Αναπαράσταση κατά τον 14ο αιώνα.

⁴⁴ Πρόκειται περί εἰκοσαγώνου, τό ὁποῖο προσεγγίζει τόν κύκλο.

⁴⁵ Στ. Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Ἱστορία καί ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήνα 2001, 177, σχέδ. 9, 12, 15, 69.6-9. Ὁ ἴδιος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ, Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου*, Ἅγιον Ὄρος 1996, 175, εἰκ. 138.

⁴⁶ Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό*, ὁ.π., 198, σχέδ. 14, 18.

Εἰκ. 10. Παναγία τοῦ Μονηλίου. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου στὸν νάρθηκα (φωτ. Στ. Μαμαλοῦκου).

τό μμείται. Στό Βατοπέδι σώζονται οἱ διπλοὶ κιονίσκοι οἱ ὁποῖοι ἔδειχναν νά ὑποβαστάζουν τὰ ἐλαφρῶς προέχοντα τόξα διαμορφώνοντας τυφλά ἀψιδώματα γύρω ἀπὸ τό τύμπανο τοῦ τρούλλου. Μὲ ἐπιφυλάξεις δεχόμεστε τὴν ἴδια ἀρχιτεκτονικὴ λύση καὶ στὴν ἀναπαράσταση τοῦ τρούλλου τῆς Μονηλιώτισσας (Εἰκ. 9).

Δυστυχῶς δὲν μπορεῖ νά γίνει κἂν λόγος γιὰ ἀναπαράσταση τῶν ὀψων τοῦ ναοῦ, δεδομένου ὅτι οἱ ἀρμοὶ γύρω ἀπὸ τὰ ἀρχικά ἀνοίγματα, τὰ γεῖσα, οἱ κοσμηῆτες, τὰ ὅποια ἀψιδώματα καὶ ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, πού

πιθανότατα εἶχαν κεραμικὲς διακοσμήσεις, καλύπτονται ἀπὸ νεωτερικὰ ἐπιχρίσματα. Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὴν λιθογραφία τοῦ Πασπάτη, ἴσως θά πρέπει νά συσχετίσουμε τὴν ἐπίχριση μὲ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1784 ἢ, τὸ πιθανότερο, μὲ τίς μεγάλες ἐπεμβάσεις τοῦ 18ου αἰῶνος.

Μοναδικὴ δυνατότητα παρατηρήσεως τῆς τοιχοποιίας τῆς Μονηλιώτισσας προσφέρει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὑπογείου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος (Εἰκ. 10). Χαμηλὰ τρέχει μία ζώνη ἐπιχρισμένη καὶ ψηλότερα πλινθοδομὴ μὲ τὸ σύστημα τῆς «ἀποκρυμμένης πλίνθου» μὲ πέντε ὀριζόντιες σειρές ὀπτοπλίνθων. Ἀκόμα ψηλότερα τὰ πράγματα γίνονται ἀσαφῆ μὲ χρῆση ἀμόρφων λίθων.

Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἂν ὁ τοῖχος ἀφ' ἐνός ἀνήκει στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ ἢ σὲ παλαιότερο κτίσμα στὴν ἴδια θέση καὶ ἀφ' ἑτέρου ἂν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας του, δεδομένου ὅτι τὸ σύστημα τῆς ἀποκρυμμένης πλίνθου ἀπαντᾷ καὶ σὲ ὑστεροβυζαντινὰ μνημεῖα.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς Μονηλιώτισσας παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὴν σπανιότητά του στὴν περιοχὴ τῆς Πρωτευούσης, ὅσο καὶ γιὰ τὴν μοναδικότητα τῆς παραλλαγῆς του μὲ κογχάρια καὶ κίονες γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τρουλλαῖο χῶρο.

Οἱ τετράκογχοι τρουλλαῖοι ναοὶ πράγματι ἀντιπροσωπεύονται στὴν Πόλη μόνον ἀπὸ τὴν Καμαριώτισσα στὴν νησίδα Χάλκη⁴⁷ καὶ τὴν ἐξεταζομένη ἐκκλησία. Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρηθεῖ ὅτι τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀνήκαν σὲ ἓναν τύπο σπάνιο στό Βυζάντιο. Ἴσως νά μειονεκτοῦσε ἀπὸ πλευρᾶς λειτουργικῆς⁴⁸, ἀλλὰ ὡς ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη ἦταν ἐξαιρετικά ἀπλὸς καὶ ὡς δομικὸς ὁργανισμὸς ἐξαιρετικά σταθερὸς καὶ αὐτάγκης: οἱ τέσσερις κόγχες μὲ τὴν ἀδράνειά τους προσφέρονταν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος θόλου στὴν ἀντιστηρίξη τοῦ τρούλλου⁴⁹, ὁ ὁποῖος ἐδραζόταν μέσφ σφαιρικῶν τριγώνων στὰ τόξα μετώπου τους. Αὐτὰ διακαίολογουν καὶ τὴν διαχρονικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου, τὴν ἐπιβίωσή του στό Βυζάντιο ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἕως τὴν Τουρκοκρατία. Τὰ σχετικῶς ὀψιμότερα, τοῦ 6ου αἰῶνος, δικελυφωτὰ τετράκογχα κτήρια ἀντιπροσωπεύονται στὴν περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Φιλιππουπόλεως⁵⁰ καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως⁵¹. Ἦδη

⁴⁷ Mathews, *Observations on the Church*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1). Πασαδαῖος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 42).

⁴⁸ Γεγονὸς πού περιορίσε τὴν ἐφαρμογὴ του, ὅπως καὶ τῶν πολυπληθεστέρων μονοκώρων τρικώγων σὲ μικρὰ κτήρια, παρεκκλήσια ἢ καθολικὰ μονυδρίων.

⁴⁹ A. Choisy, *Histoire de l'architecture*, II, Παρίσι 1903, 15.

⁵⁰ *Kratka istorija na bulgarskata Arhitektura*, Σόφια 1965 (ἐπιμ. D. Dimitrov κ.ἄ.), 56, 57, εἰκ. 47, 48.

⁵¹ Choisy, ὁ.π., 41, ὅπου τὸ μνημεῖο θεωρεῖται παλαιοχριστιανικὸ ἀναμορφωμένο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Βλ. ἐπίσης N. Mavrodinov,

από τις άρχές του 10ου αιώνας μνημονεύεται ο τετράκογχος του Άποστόλου Παύλου⁵², άγνωστου ήλικίας, και άργότερα ή έκκλησία του Χριστού της Χαλκής Πύλης⁵³, έργο του Ίωάννου Τσιμισκή (972)· έπονται τό Σιναϊτικο της Άδριανουπόλεως⁵⁴ και στόν ευρύτερο χώρο ή Παναγία Έλεούσα στην Veljusa⁵⁵, ό Άγιος Γεώργιος Λουκισίων⁵⁶ και ό ναϊσκος στά Πλατανίδια⁵⁷ της Μαγνησίας. Ύστεροβυζαντινά παραδείγματα σημειώνονται ή Μεταμόρφωση⁵⁸ και τά «τυπικαριά» του Προφήτη Ήλία⁵⁹ Θεσσαλονίκης, καθώς και τρεις ναοί της Ρόδου –ή Κοίμησις Σαλάκου⁶⁰, ό Άγιος Νικόλαος στό Φουντουκλί και ό Άγιος Γεώργιος⁶¹.

Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί⁶², οί μικροί τετράκογχοι και οί συγγενικοί τους τριόκογχοι ναοί ασφαλώς δέν προσφέρονταν ως πρότυπα γιά τήν δημιουργία του τύπου των άγιορειτικών καθολικών, κτηρίων μεγαλυτέρων σέ κλίμακα και μέ σύνθετο δομικό όργανισμό. Δέν χρειάζεται όμως νά καταφεύγομε σέ άρμενικά ή γεωργιανά πρότυπα⁶³ γιά νά έρμηνεύομε τήν δημιουργία

τους⁶⁴, δεδομένου ότι α) ή συνθετική άρχή του σχεδιασμού τους είναι εκείνη των σταυροειδών έγγεγραμμένων ναών και β) ή προσθήκη κογχών στά πέριχα των έγκαρσίων κεραιών ήταν στό Βυζάντιο μιά δοκιμασμένη μέθοδος δημιουργίας σχήματος ύποδοχής σέ έσωτερικούς χώρους⁶⁵. Τά ζητήματα αυτά επανεξετάσθηκαν προσφάτως⁶⁶.

Οί κίονες στίς τέσσερις γωνίες του κεντρικού τετραγώνου μέ τά τέσσερα τόξα (ή άβαθεις καμάρες), πού τό πλαισιώνουν και ύποβαστάζουν τόν τρούλλο, αποτελούν μιά ιδιαιτερία του έξεταζομένου μνημείου. Δέν είναι εύκολο νά τήν συνδέσει κανείς μέ όρισμένα μεγάλα τετράκογχα⁶⁷ της ύστάτης άρχαιότητας, πού έχουν τήν ίδια διάταξη. Ίσως πío λογικό είναι νά θεωρηθεί ότι ή ιδέα προέρχεται από τούς συνήθεις σταυροειδείς τρουλλαίους ναούς, στους όποιους τά γωνιακά διαμερίσματα έχουν άπομειωθεί⁶⁸ μέχρις έξαφανίσεως. Τήν όριακή αυτή κατάσταση έχομε σέ έπαρχιακά μικρά μνημεία, όπως στόν τετράκογχο των Πλατανιδίων⁶⁹ και

L'origine de la construction et du plan de Saint-Sophie, *Vie CIEB*, Actes, Παρίσι 1951, 286-290. S. Eyice, Bizanz Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler, *Edirne Serhattaki Payitaht*, Istanbul 1998, 35, εικ. 8, 9. Θ. Παπαζώτος, Σχόλιο πάνω σέ μιά φωτογραφία της Άγίας Σοφίας Άδριανουπόλεως, *Θρακική Έπετηρίδα* 9 (1992-1994), 29-35.

⁵² Συνεχιστάι Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. Βόννης, 540. Ό ναός ήταν ήδη παλαιός και τότε ανακαινίσθηκε.

⁵³ C. Mango, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, *TM* 6 (1976), 262, εικ. 3, 4.

⁵⁴ C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Βερολίνο 1912, I, 37. Eyice, Bizanz, ό.π. (ύποσημ. 51), 39, εικ. 17. Τό μνημείο έχει κατεδαφισθεί και ή χρονολόγησή του είναι άόριστη.

⁵⁵ P. Miljković-Peprek, *Veljusa. Le monastère de la Vierge de Pitié au village Veljusa près de Strumića*, Σκόπια 1981.

⁵⁶ Α.Κ. Όρλάνδος, Ό Άγιος Γεώργιος των Λουκισίων, *ABME Γ'* (1937), 166-171.

⁵⁷ Α. Ντίνα, Χρονικά της 7ης Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 222, 223. Πά έναν ακόμη τετράκογχο άσαφούς χρονολογίας, βλ. Χ. Φαράντος, Ό ναός της Θεοτόκου στη θέση Μαρθιάς Αϊδηψού, *AEM* 16 (1970), 212.

⁵⁸ Α. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, 67-75. Κ. Θεοχαρίδου-Τσαπραλή, *Η άναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1984, 100, εικ. 88.

⁵⁹ Χ. Μπούρας, *Η άρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Άγίου Δημητρίου Στομίου* (τ. Τσάγεζι), *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 156, 157, εικ. 15.

⁶⁰ Α.Κ. Όρλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ABME ΣΤ'* (1948), 102-104.

⁶¹ Το γνωστό ως Χουρμαλί Μεδρεσέ. Βλ. Όρλάνδος, ό.π., 100, 102, 105, 106. Ί. Βολανάκης, Μεσαιωνικά μνημεία Δωδεκανήσων, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, 379.

⁶² Mango, Les monuments, ό.π. (ύποσημ. 53), 362.

⁶³ Τis θεωρίες περί της καταγωγής των κογχών εν γένει από τίς χώρες του Κανκάσου άνέπτυξε άρχικώς ό J. Strzygowski στό δίτομο έργο του *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Βιέννη 1918. Τis υιοθέτησαν οί Ν. Brunov (*Die Panagia Kirche*, ό.π.), Στ. Πελεκανίδης (*Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 58-59), Mathews (*Observations on the Church*, ό.π. (ύποσημ. 1), 126, 127), ό C. Mango (*Byzantine Architecture*, Νέα Ύόρκη 1976, 223, 224, 231. Ό ίδιος, *Les monuments*, ό.π., 358-362. Ό ίδιος, A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople, *DOP* 27 (1973), 130, 132), και ό Α. Ghazarian, *Caucasian Precedents of the Athos Type*, *XXI CIEB*, Paris 2001, *Communications Libres*, 337.

⁶⁴ Όπως άλλωστε και των μονοχώρων τριόγχων και τετρακόγχων ναών.

⁶⁵ Όπως λ.χ. στόν Άγιο Τίτο Γόρτυνος Κρήτης (Th. Fyfe, *The Church of St. Titus at Gortyna in Crete*, *Archit. Review* XXII (1907), 59-69), στόν Άγιο Νικόλαο Αύλιδος (Χ. Μπούρας, Συμπληρωματικά στοιχεία γιά ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας, *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-65), 227-243) και στόν Άγιο Δημήτριο στό Δράγανο (Α.Κ. Όρλάνδος, Άγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Άχαΐας, *ABME ΙΑ'* (1969), 57-61).

⁶⁶ Μαμαλοῦκος, *Τό καθολικό* (ύποσημ. 45), 148-152.

⁶⁷ W.E. Kleinbauer, Aisled Tetraconch Churches, *DOP* 27 (1973), 101-103 (Μενδρεσές Al-Halawiya στό Χαλέπι, τήν άρχαία Βέροια), πίν. 6 (τετράκογχο της Άπαμείας).

⁶⁸ Μπούρας, *Η άρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Άγίου Δημητρίου*, ό.π. (ύποσημ. 59), 154, 161.

⁶⁹ Ντίνα, ό.π. (ύποσημ. 57), 223, σχέδ. 2. Δέν αποκλείεται οί σωζόμενοι στίς γωνίες κίονες νά είναι τά κατά χώραν στηρίγματα ενός παλαιοχριστιανικού κιβωρίου στό βήμα της βασιλικής, επάνω από έρείπια της όποιας κτίσθηκε ό ναϊσκος.

στόν πολύ απλούστερο Άγιο Νικόλαο της Μεσσήνης⁷⁰. Επίσης, πιθανό φαίνεται ή ιδέα νά επαναλαμβάνεται σέ όρισμένους νάρθηκες ναών της Κωνσταντινουπόλεως, τών λεγομένων Άγίων Θεοδώρων⁷¹ καί τοῦ Άγίου Άνδρέα ἐν τῇ Κρίσει⁷², καθώς καί τών Άρχαγγέλων στήν Σιγή⁷³, στούς όποίους ή εἴσοδος τονίζεται ἀπό τέσσερις κίονες καί τροῦλλο σέ διάταξη κιβωρίου⁷⁴.

Ἡ διεύρυνση τών κογχῶν –μέ μία τριάδα κογχαρίων καθεμιά– ἀποτελεῖ ιδιομορφία της Μουχλιώτισσας. Τά κογχάρια καταλαμβάνουν ὁλόκληρο τό ὕψος της κάτω ζώνης ἕως τήν στάθμη τών 4,60 μ. καί δημιουργοῦν ἰδιάζουσα ἐντύπωση ἐνός περικέντρου χώρου μέ δώδεκα κόγχες. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται στόν Άγιο Δημήτριο της Βαράσοβας⁷⁵ καί στόν Άγιο Δημήτριο στό χωριό Άγιος Εὐβοίας⁷⁶. Στήν Κάτω Ἑλλάδα ὑπάρχουν καί ἄλλα παραδείγματα⁷⁷ διανοίξεως κογχαρίων μέσα σέ κόγχες, ἀλλά εἶναι μικρά, δέν φθάνουν κάτω ἕως τό δάπεδο καί ἔχουν προφανῶς χρηστικό χαρακτήρα. Στόν μικρό τετράκογχο τοῦ Σιναιτικῆς Ἀδριανουπόλεως⁷⁸ τά τρία κογχάρια περιορίζονταν στήν ἀνατολική κόγχη καί προφανῶς εἶχαν χρηστικό-λειτουργικό νόημα. Πάλι ὅμως ή ἀρχιτεκτονική ιδέα δέν εἶναι εὐκόλο νά συνδεθεῖ μέ πολύ ἀρχαιότερα πρωτοβυζαντινά πρότυπα⁷⁹ καί κατά συνέπεια θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο, παρὰ τό μικρό του μέγεθος, πα-

ρουσιάζει ἰδιαίτερη πρωτοτυπία, ή ὁποία μάλιστα εἶναι ἐμφανής στήν ἀντίληψη τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου. Ἄλλωστε, ή διεύρυνση τών κατ' ἄξονα κογχαρίων ἐναντι τών λοιπών, καθώς καί τό μικρό γενικῶς μέγεθος τους, ἀποκλείουν κάθε σχέση μέ τά μεταγενέστερα ἀκτινωτά παρεκκλήσια τών ρωμανικῶν ή τών γοτθικῶν ἐκκλησιῶν.

Σέ τρικόνχους καί τετρακόνχους ναούς ή προσθήκη τριμεροῦς νάρθηκες δημιουργεῖ τό πρόβλημα δύο νεκρῶν ἐξωτερικῶν χώρων μεταξύ αὐτοῦ καί τών πλαγίων κογχῶν πού προεξέχουν. Στίς περιπτώσεις πού τά δύο μέρη κτίσθηκαν συγχρόνως, δόθηκαν ἐνδιαφέρουσες καί καλές αἰσθητικῶς λύσεις ἀξιοποιήσεως τών χώρων αὐτῶν, ὅπως στόν Άγιο Δημήτριο της Βαράσοβας⁸⁰, στούς Άγίους Ἀποστόλους της ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς⁸¹ ή, ἀκόμα, στόν Άγιο Νικόλαο Αὐλίδος⁸². Φαίνεται ὅμως ὅτι καί ή ἀπλή προσκόλληση τοῦ νάρθηκες στό δυτικό τμήμα τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐξ ἀρχῆς, ὅπως στό Πλατάνι Ἀχαΐας⁸³, εἴτε σέ δεύτερη οἰκοδομική φάση, ὅπως στό καθολικό της μονῆς Περιοστερῶν⁸⁴, στήν Καμαριώτισσα⁸⁵ καί στόν ἐξεταζόμενο ναό, ἦταν ἐξ ἴσου ἀποδεκτή. Στήν ἀναπαράσταση πάντως πού πρότεινε γιά τήν ἀρχική μορφή της Μουχλιώτισσας ὁ Bettini⁸⁶, μέ ἐπέκταση τών πλαγίων τοίχων τοῦ νάρθηκες, ἀγνοοῦνται οἱ δυσκολίες καλύψεως μέ θόλους τών δημιουρ-

⁷⁰ Α.Κ. Ὁρλάνδος, Ἐκ της χριστιανικῆς Μεσσήνης, *ABME* ΙΑ' (1969), 102-103, εἰκ. 18.

⁷¹ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ὑπόσημ. 1), 243-252.

⁷² Ὁ.π., 106-121.

⁷³ H. Buchwald, *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*, Βιέννη 1969, 27-29, 62, πίν. VIII.

⁷⁴ Παλαιότερο παράδειγμα εἶναι της Νέας Μονῆς της Χίου, Χ. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονή της Χίου. Ἱστορία καί ἀρχιτεκτονική*, Ἀθήναι 1981, 62-65, 152. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ή περίπτωση της Ἀγίας Σοφίας Αἴνου μέ ζεύγη κιόνων στίς τέσσερις γωνίες, πού ὑποβάσταζαν μέσῳ ἰσχυρῶν σφενδονίων τόν τροῦλλο. Βλ. S. Eyice, *Trakya'da Bizans Devrine ait Eserler, Belleten XXXIII* (1969), 325 κ.έ., εἰκ. 84.

⁷⁵ Α.Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Άγιος Δημήτριος της Βαράσοβας, *ABME* Α' (1935), 107-109, εἰκ. 3.

⁷⁶ Α.Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ παρὰ τό χωριόν Άγιος της Εὐβοίας ναός τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, *ABME* Ζ' (1951), 168-172, εἰκ. 1-3.

⁷⁷ Ὅπως στόν Άγιο Γεώργιο Λουκισίων (Α.Κ. Ὁρλάνδος, *ABME* Γ' (1937), 168, εἰκ. 2), τόν Άγιο Δημήτριο Σαρωνικοῦ (Χ. Μπούρας, Ἀ. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησιές της Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 90-92, 100).

⁷⁸ Eyice, *Trakya'da Bizans*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 74), 39, εἰκ. 15-17.

⁷⁹ Ὅπως ή Ἀγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, ή Λευκή Μονή

στήν Αἴγυπτο (R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, 114, εἰκ. 68) ή ὁ ναός της Θεοτόκου στό Hah της Μεσοποταμίας (C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Ὑόρκη 1976, 184, 193, εἰκ. 212. G. Bell, M. Mundel Mango, *The Churches and the Monasteries of Tur Abdin*, Λονδίνο 1982, 114, 115, πίν. 131-145).

⁸⁰ Ὁρλάνδος, Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 75).

⁸¹ A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, The Athenian Agora XX, Princeton, N.J. 1971, 18-23, εἰκ. 8. Μέ ἰδιαίτερο σχολιασμό τοῦ ζητήματος.

⁸² Χ. Μπούρας, Ὁ Άγιος Νικόλαος παρὰ τήν Λάρυμνα, *Ἀρχμός. Τιμητικός τόμος στόν καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1991, 1239-1253, εἰκ. 10. Ἐδῶ ή συνέχεια τών πλαγίων τοίχων ἀποκαταστάθηκε μέ τήν διεύρυνση της δυτικῆς κεραίας τοῦ τρικόνχου ναοῦ, ἀπό δύο ἀρκοσόλια.

⁸³ Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό Πλατάνι Ἀχαΐας, *Ἀρχμός*, ὁ.π., 385, σχέδ. 1. Καί ἐδῶ γίνεται ἰδιαίτερος σχολιασμός τοῦ ζητήματος.

⁸⁴ Ν. Μουτσόπουλος, *Περιοστερά*, Θεσσαλονίκη 1986, 89-91.

⁸⁵ Mathews, *Observations on the Churches*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1).

⁸⁶ S. Bettini, *Un inedito mosaico del periodo Paleologa a Constantinopoli, V CIEB, Actes (= Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini)*, Ρώμη 1940, II, 32, εἰκ. 12.

γυμνών τραπεζιοσχημών χώρων και τά συνακόλουθα προβλήματα της κλίσεως των στεγών και κυρίως της έξωτερικής μορφής⁸⁷ της εκκλησίας.

Οι επανειλημμένες επιχρίσεις όλων των επιφανειών, έσωτερικών και έξωτερικών, καθιστούν προς τό παρόν αδύνατη, όπως ήδη σημειώθηκε, τήν παρατήρηση των αρχιτεκτονικών μορφών και του διακόσμου της Μουχλιώτισσας. Τό σχήμα και τό μέγεθος των ανοιγμάτων, ή ύπαρξη ή όχι άψιδωμάτων και του όποιου κεραμικού διακόσμου στίς έξωτερικές όψεις, ή μορφή των γείσων –τόσο στους τοίχους όσο και στον τρούλλο– και ή σχέση των στεγών ναού και νάρθηκος παραμένουν άγνωστα. Μέ εξαίρεση τό ανάγλυφο του Χριστού Έμμανουήλ⁸⁸, τό όποιο πιθανολογείται ότι ανήκε στην Μουχλιώτισσα⁸⁹ και τό κιονόκρανο της φωτογραφίας Brunon (Εικ. 7), άγνοούμε καθετί σχετικό μέ τόν μαρμάρινο γλυπτό διάκοσμο του ναού.

Η έξωτερική μορφή των δύο σωζομένων κογχών του τετρακόγχου είναι πεντάπλευρη, όπως συνηθίζοταν στους ναούς της Πρωτευούσης⁹⁰. Τό μέγεθος του κτηρίου θά δικαιολογούσε καλύτερα τήν ήμεξαγωνική ή ακόμα τήν απλή όρθογωνία σε κάτοψη μορφή που έχουμε σε μικρούς τρικόγχους⁹¹ ή τετρακόγχους⁹² ναούς, ή όποια τους δίνει έξωτερικά τήν γενική όψη ενός ναού του τύπου του έλευθέρου σταυρού.

Η φωτογραφία του Brunon⁹³ (Εικ. 7) χαρακτηρίστηκε πολύτιμη, αλλά δέν είναι κατάλληλη γιά λεπτομερείς μορφολογικές παρατηρήσεις του κορινθιακού κιονοκράνου. Διακρίνεται σαφώς ότι στην κάτω μέν ζώνη είχε τέσσερα μόνον φύλλα άκανθας, τό μεσαίο από τά όποια προεξείχε και καμπυλωνόταν προς τά κάτω, στην δέ άνω τό γνωστό σχήμα της λύρας μεταξύ των δύο

φύλλων, ένας βλαστός από τό όποιο ένωνόταν μέ τό προέχον άνθος που διακοσμούσε τόν κοίλο άβακα κατά τόν άξονα. Όλα αυτά αποτελούν γνωρίσματα ενός άπλουστευμένου κορινθιακού κιονοκράνου, που είχε τουλάχιστον τό ένα⁹⁴ από τά τέσσερα της Μουχλιώτισσας και τά όποια ξαναβρίσκομε σε δεκαοκτώ όμοια της Κινστέρνας παρά τήν Σφενδόνη στην Κωνσταντινούπολη⁹⁵, καθώς και σε άλλα οκτώ στο Μουσείο της Κορίνθου⁹⁶. Τά παραδείγματα αυτά μπορούν βάσει τεχνολογικών κριτηρίων νά χρονολογηθούν στον 5ο αιώνα ή γενικότερα στην παλαιοχριστιανική περίοδο και είναι έδω σε δεύτερη χρήση.

Ήδη σημειώθηκε ότι ή έναλλαγή μεγάλων και μικρών άψιδωμάτων στον τρούλλο του έξεταζομένου ναού έχει ως όμοιά του τά δύο μοναδικά γνωστά παραδείγματα στη μονή Βατοπεδίου του Άγίου Όρους⁹⁷. Σύμφωνα μέ αυτά προτάθηκε στην αναπαράσταση της Εικ. 9 ή προσθήκη διπλών κιονίσκων, οι όποιοι πιθανότατα ήταν έδω μαρμαρίνοι και έχουν αποπέσει. Γνωστά παραδείγματα διπλών μαρμαρίνων κιονίσκων σε τρούλλους έχουμε στην Χίο, χρονολογούμενα στα μέσα του 11ου, στα τέλη του 12ου και στον 16ο αιώνα⁹⁸. Δέν υπάρχουν δηλαδή δυνατότητες συγκρίσεων ως προς τήν χρονολόγηση. Τέλος, ως προς τόν τρούλλο της Μουχλιώτισσας παραμένει δυστυχώς άγνωστο αν είχε γείσο ορίζοντιο ή μέ τόξα, όμόκεντρα προς τά άψιδώματα.

Η άπόλυτη συμμετρία ως προς τους δύο άξονες μήκους και πλάτους, καθώς και οι ψηλές αναλογίες του τρούλλου, έδιναν στον έσωτερικό χώρο της εκκλησίας ισορροπία και ισχυρή άνάταση. Προφανώς οι μικρές κόγχες μέ τίς όποιες διευρυνόταν κάθε κόγχη δέν είχαν

⁸⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι στον ναό του Άγίου Δημητρίου στο χωριό Άγιος Εύβοίας, προκειμένου νά ένοποιηθεί ή έξωτερική μορφή του, οι δύο χώροι μεταξύ κογχών και νάρθηκος άπομονώθηκαν και σφραγίσθηκαν από πάνω, βλ. Όρλάνδος, Ό παρά τό χωρίον Άγιος, ό.π. (ύποσημ. 76), 169, εικ. 1.

⁸⁸ Ø. Hjort, A Fragment of Early Palaeologan Sculpture in Istanbul, *Acta IRNorv* VI (1975), 107-113, πίν. I-VI. Ό ίδιος, The Sculpture of Kariye Camii, *DOP* 33 (1979), 263, εικ. 85. Μήλλας, ό.π. (ύποσημ. 3), 142. Mathews, *Byzantine Churches* (ύποσημ. 1), εικ. 37.15.

⁸⁹ Πιθανώς προέρχεται από άρκοσόλιο, άνάλογο προς τό γνωστό του παρεκκλησίου της μονής της Χώρας. Κατά τόν Hjort (A Fragment, ό.π.) είναι σύγχρονο μέ τήν επανίδρυση της μονής στο Μουχλί. Κατά τήν αναπαράσταση της εικ. 5 τό άρκοσόλιο είχε πλάτος 2,50 μ.

⁹⁰ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916,

182, 183, σημ. 1.

⁹¹ Όπως στον ναΐσκο της βασιλικής των Αίγιοσθένων, Ά.Κ. Όρλάνδος, Άνασκαφή της βασιλικής των Αίγιοσθένων, *ΠΑΕ* 1954, 129, εικ. 1, σ. 140.

⁹² Όπως στον ναΐσκο των Πλατανιδίων, Ντίνα, ό.π. (ύποσημ. 57).

⁹³ Βλ. ύποσημ. 38, 40 και 41.

⁹⁴ Πιθανότατα και τά τέσσερα.

⁹⁵ R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Βερολίνο-Λειψία 1936, 60, πίν. 14, άριθ. 195.

⁹⁶ R. Scranton, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, Corinth XVI, Princeton, N.J. 1957, 109, άριθ. 53, πίν. 25. Kautzsch, ό.π., 75, πίν. 16, άριθ. 226.

⁹⁷ Βλ. ύποσημ. 45 και 46.

⁹⁸ Άντιστοιχώς, τό καθολικόν της Νέας Μονής, τήν Παναγία Κρήνα και τους Άγίους Άποστόλους στο Πυργί.

λειτουργικό⁹⁹ χαρακτήρα· ή πρόθεση κατά τόν σχεδιασμό ήταν καθαρώς αισθητική. Καί αυτό κάνει την παραλλαγή του μονοχώρου τετρακόγχου της Μουχλιώτισσας μοναδική¹⁰⁰ και πολύ ενδιαφέρουσα. Η συνθετική ιδέα ενός χώρου ενιαίου, με αυστηρή καθ' ύψος διάρθρωση, που είναι χαμηλά δωδεκάκογχος, ψηλότερα τετράκογχος και ακόμα ψηλότερα γεωμετρικά άπλος με τό δεσπόζον στοιχείο του τρούλλου, θυμίζει τό καθολικό της Νέας Μονής της Χίου¹⁰¹, τό όποιο επίσης διακρίνεται γιά τήν πρωτοτυπία του.

Όλα όσα σημειώθηκαν ότι παρεμποδίζουν τίς μορφολογικές παρατηρήσεις, καθιστούν αδύνατη και τήν μελέτη τών ύλικών και τών τρόπων κατασκευής του μνημείου.

Ό τρούλλος, ό όποιος έσωτερικά δείχνει άθικτος, έχει στό ήμισφαιρικό του τμήμα όκτώ άβαθείς κοίλους τομείς που προεκτείνονταν πρός τά κάτω, σέ όλο τό ύψος του τυμπάνου του. Πρόκειται γιά έναν τρόπο δομής συνηθισμένο στην Πρωτεύουσα και τήν «σχολή» της και μάλιστα σέ μνημεία μέ σημαντική μεταξύ τους χρονική απόσταση, όπως (περί τό 922) ό ναός του Μυρελαίου¹⁰² και ό νάρθηξ του λεγομένου Αγίου Θεοδώρου¹⁰³. Ός άλλα παραδείγματα μπορούν νά αναφερθούν ή Παμμακάριστος¹⁰⁴, τό καθολικό του Παντοκράτορος¹⁰⁵, ή μονή της Χώρας¹⁰⁶, αλλά και τά καθολικά της Κοσμοσώτειρας¹⁰⁷ και ό νάρθηξ της Νέας Μονής της Χίου¹⁰⁸. Έννοείται ότι τά κελύφη τών τρούλλων αυτής της μορφής κατασκευάζονταν από έλαφρά τοῦβλα και ισχυρά κονιάματα. Μέ τά ίδια υλικά ασφαλώς είχαν γίνει στην Μουχλιώτισσα και τά κογχάρια της κάτω ζώνης, όπως

άποδεικνύεται από τίς όξείες μεταξύ τους απολήξεις, αλλά και από τήν εύκολία της απολαξεύσεως του κάτω τμήματός τους άργότερα (Εικ. 3 και 4), χωρίς νά προκύψουν προβλήματα δομικής φύσεως.

Έρωτήματα κατασκευαστικής φύσεως θέτει στόν ναό της Μουχλιώτισσας τό μεγάλο πάχος του τοίχου στην δεύτερη καθ' ύψος ζώνη του κτηρίου, τό όποιο φθάνει τό 1,80 μ. και δημιουργεί νεκρά φορτία¹⁰⁹. Θα μπορούσε νά δικαιολογηθεί από τήν πρόθεση μορφικής άπλουστεύσεως και περισσότερο μνημειακής εμφάνισης του ναού.

Ένα ψηφιδωτό μέ παράσταση της Θεοτόκου βρεφοκρατούσης, άποτοιχισμένο από παλιά¹¹⁰ και χρονολογούμενο στά τέλη του 13ου αιώνας, φυλασσόταν στην Μουχλιώτισσα και βρίσκεται τώρα στό Οίκουμενικό Πατριαρχείο. Δέν είναι όμως βέβαιο ότι κοσμούσε άρχικά τόν ναό, όπως πίστευαν ό Γ. Σωτηρίου¹¹¹ και ό S. Bettini¹¹². ύπάρχει ή πληροφορία¹¹³ ότι προερχόταν από τήν Αγία Θεοδοσία της Αγιάς και άποτοιχισμένο, ως φορητή εικόνα, στόλιζε τό έξεταζόμενο μνημείο. Μιά άλλη φορητή εικόνα της Θεοτόκου, άρίστης τέχνης¹¹⁴, πιθανολογείται ότι προέρχεται από τήν εκκλησία του Μουχλίου.

Στά νεώτερα χρόνια είχαν διατηρηθεί σέ κακή κατάσταση, πιθανώς στόν ανατολικό τοίχο της επεκτάσεως του ναού (:), τοιχογραφίες¹¹⁵ μέ τήν παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Κρυμμένες κάτω από έπιχρίσματα άποκαλύφθηκαν τό 1899 και άκολούθως καταστράφηκαν¹¹⁶ κατά τήν εκτέλεση επισκευών πρό του 1948. Ασφαλώς ήταν έργα τών χρόνων της Τουρκοκρατίας.

⁹⁹ Λόγω του μικρού τους πλάτους. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τήν Τουρκοκρατία έγινε ή βίαιη καταστροφή τών μεταξύ τους τμημάτων, χαμηλά, μέ σκοπό τήν διεύρυνση του χρηστικού χώρου του μνημείου (βλ. τά σχέδια τομής της ύφισταμένης σήμερα καταστάσεως, Εικ. 3 και 4).

¹⁰⁰ Οι τετράκογχοι μονόχωροι τρουλλαίοι ναοί είναι πολυάριθμοι στόν άρμενικό χώρο, δέν ύπάρχει όμως ούτε ένα παράδειγμα της παραλλαγής του τύπου που έχομε στην Μουχλιώτισσα.

¹⁰¹ Μπούρας, *Νέα Μονή* (ύποσημ. 74), 130, 131, 168.

¹⁰² C. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton, N.J. 1981, 23, 24, εικ. 5, 6, 15, 25, 48.

¹⁰³ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ύποσημ. 1), εικ. 85. Mathews, *Byzantine Churches* (ύποσημ. 1), εικ. 40.18.

¹⁰⁴ Van Millingen, ό.π., εικ. 51, 53. Mathews, ό.π., εικ. 36.12.

¹⁰⁵ Van Millingen, ό.π., εικ. 79, 80. Mathews, ό.π., εικ. 10.15, 10.48.

¹⁰⁶ Ousterhout, *Kariye Camii* (ύποσημ. 6), 46, πίν. 8, 10, 13, 20, 21, 56, 67.

¹⁰⁷ St. Sinos, *Die Kloster-Kirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Μόναχ 1985, πίν. 3-5, εικ. 29, 31, 50, 52, 54.

¹⁰⁸ Μπούρας, *Νέα Μονή* (ύποσημ. 74), 72, εικ. 26, 27, 51, 53.

¹⁰⁹ Τό μεγάλο πάχος προέκυψε από τήν άρχική πρόθεση νά διανοιγούν έσωτερικά οι μικρές κόγχες της κάτω ζώνης. Θα μπορούσε νά μειωθεί άν γινόταν κλιμακωτή ή διάταξη της στέγης της κόγχης, όπως σέ μερικά παλαιοχριστιανικά μνημεία.

¹¹⁰ Μήλλας, *Σφραγίδες* (ύποσημ. 3), 143, 144. Τό έργο είναι σέ κακή κατάσταση διατηρήσεως.

¹¹¹ Γ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Παναγίας του Μουχλίου*, ΠΑΑ 1936, 76-81.

¹¹² S. Bettini, *La pittura bizantina*, II, Φλωρεντία 1938-1939, 64. Ό ίδιος, *Un inedito mosaico*, ό.π. (ύποσημ. 86), 31-36, πίν. X. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, 364, 413, σημ. 23.

¹¹³ Μήλλας, *Σφραγίδες* (ύποσημ. 3), 143.

¹¹⁴ Θ. Παπαζώτος, *Σημαντική μαρτυρία γιά τήν ψηφιδωτή εικόνα της Παναγίας Όδηγήτριας από τήν Ήράκλεια της Θράκης*, *Θρακική Έπετηρίδα* 9 (1992-94), 163-171.

¹¹⁵ Van Millingen, *Byzantine Churches* (ύποσημ. 1), 278.

¹¹⁶ Μήλλας, *Σφραγίδες* (ύποσημ. 3), 144, 676, 677, σημ. 176, 177.

Κατά τήν ἐκθεση τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου δόθηκαν πληροφορίες γιά τήν, βάσει τῶν κειμένων, χρονολόγησή του. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ἡ ἐκκλησία μέ τό παραδοσιακό ὄνομα Μουχλιώτισσα εἶναι ἡ Θεοτόκος τῶν Παναγίου καί ὅτι κτίσθηκε κατά τόν 11ο αἰῶνα, ἴσως κατά τήν πρώτη εἰκοσαετία του¹¹⁷. Ὁρισμένοι ἐρευνητές¹¹⁸ ἔχουν ἤδη ἀποδεχθεῖ τήν πρόωμη αὐτή χρονολόγηση. Πιθανότατα, κατά τήν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας (1204-1261) ἡ μονή διαλύθηκε, τό συγκρότημα ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλά τό καθολικό δέν ἐρειπώθηκε οὔτε ὑπέστη μεγάλες ζημιές. Ἀπό τό ἔγγραφο τοῦ 1351 εἶναι σαφές ὅτι ἡ Μαρία Παλαιολογίνα τό μεταποίησε, τό στήριξε, ἀλλά ἐκ βάθρων δέν ἔκτισε παρὰ μόνον κελλιά γιά τίς μονάζουσες. Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκος, ὁ ὁποῖος δέν ἀνήκει μέν στήν ἀρχική φάση τοῦ κτηρίου, παραμένει ὁμως ἄγνωστο ἂν ἡ προσθήκη ἐγινε πρό τοῦ 1204 ἢ μετά τό 1282. Πιθανότερο φαίνεται τό δεύτερο λόγω ἀφ' ἑνός τοῦ σχετικῶς μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν καλογραιῶν πού προέβλεπε ἡ νέα κτητόρισα καί ἀφ' ἑτέρου τῆς τάσεως προσθήκης ναρθήκων καί ἄλλων χώρων γιά στέγαση τάφων, κατά τούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Μέ τήν χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνος, καθῶς καί μέ κάποια σχέση του μέ τό Ἅγιον Ὁρος, συνάδει ἡ μοναδική στήν Κωνσταντινού-

πολη ἐξωτερική μορφή τοῦ τρούλλου, τήν ὁποία βρίσκουμε καί πάλι στό Βατοπέδι, ἔργο τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μορφή τοῦ τρούλλου ὡς στοιχεῖο πρωιμότητος εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀρχικά ἀπό τόν Sl. Čurčić¹¹⁹. Ἡ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουήλ, πού πιστεύομε ὅτι προέρχεται ἀπό τήν Μουχλιώτισσα, στούς χρόνους περὶ τό 1300, ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τότε ἐγινε ἡ προσθήκη τοῦ νάρθηκος γιά νά στεγάσει ταφικά μνημεῖα¹²⁰. Ἐπί τυπολογικῶν κριτηρίων, ὅπως ἐφάνη στά προηγούμενα, οἱ προσπάθειες χρονολογήσεως εἶναι μάταιες. Θεωρώντας λοιπόν σχεδόν βέβαιη τήν χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγιωτίσσης, τῆς κατά παράδοση γνωστής ὡς Μουχλιώτισσας, στά πρῶτα χρόνια τοῦ 11ου αἰῶνος, διαπιστώνομε ὅτι στόν ἀρχιτεκτονικό του σχεδιασμό ὑπάρχει πρόθεση πρωτοτυπίας, μέ τήν ἔννοια τῆς παραλλαγῆς ἑνός ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένου σχεδίου, πού εἶχε ἐπιπτώσεις στήν διάπλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ του χώρου. Τό πρᾶγμα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί πρόκειται γιά ἕνα κωνσταντινουπολίτικο μνημεῖο. Ἀποτελεῖ ἔτσι σοβαρή ἔνδειξη ὅτι οἱ σαφεῖς τάσεις πρωτοτυπίας πού διακρίνονται σέ κάποια ἑλλαδικά μνημεῖα τήν ἴδια ἐποχή ὑπῆρχαν καί στήν Πρωτεύουσα, τῆς ὁποίας οἱ σπουδαιότερες σύγχρονες τοῦ ἐκκλησίες δυστυχῶς δέν ἔχουν διασωθεῖ.

Charalambos Bouras

THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH OF THE PANAGHIA MOUCHLIOTISSA IN CONSTANTINOPLE

The church of the Virgin (Panaghia) in the neighbourhood of Mouchli in the Phanari district of Constantinople (Fig. 1) is the only Byzantine monument in the city that has remained in the hands of Christians to the present day (Fig. 2).

There is considerable evidence for its history and it is the subject of a sizeable bibliography. In contrast, all we have for its architecture are brief, inadequate and out-dated studies based on rudimentary documentation: a ground-plan and a

¹¹⁷ Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς μέ τόν ἅγιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη, ὁ ὁποῖος πέθανε τό 1001, μαρτυρεῖ πρωιμότητα.

¹¹⁸ A. Cutler, J.M. Spieser, *Byzance Médiéval, 700-1204*, Παρίσι 1996, 215, 220.

¹¹⁹ Sl. Čurčić, Book Review, *JSAH* 36 (1977), 281.

¹²⁰ Παρά τά λεγόμενα ἀπό τόν κύριο μελετητή Ø. Hjort (A Fragment, ὁ.π., ὑπόσημ. 88), ἕνα ἀρχοσόλιο πλάτους 2,50 μ. (κατά τήν προτεινόμενη ἀπό αὐτόν ἀναπαράσταση) ἀνέτως μπορούσε νά στηθεῖ στόν βόρειο ἢ τόν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκος, πού εἶχε πλάτος 3,50 σχεδόν μέτρα.

few photographs (A. Van Millingen, T. Mathews, S. Eyice and N. Brunov). The systematic measured drawings of the present condition of the church, made by the Constantinopolitan architect Apostolos Poridis, formed the starting point for the present study (Figs 3-5).

The Byzantine sources for the church of the Mouchliotissa have long been known, as has its history. It was the katholikon of a convent founded by Maria Palaiologina, daughter of the Emperor Michael VIII. Recent research has proved that the church, attributed for a long time to the Palaiologan period, was not erected in 1266-1267 but was much older and belonged to the monastery *τῶν Παναγίων* or *Panaghio-tissa*, known from other written sources. This church was purchased along with other buildings by Maria Palaiologina about 1282. Its name then, the Panaghia Mougoulion (=of the Mongols), was due to the fact that its founder, Maria, had contracted a marriage of political expediency with the Mongol Khan. After the fall of Constantinople, it continued to be a church, under special circumstances, and later formed the centre of a Greek parish, with a school and other activities.

The Panaghia Mouchliotissa is a tetraconch, aisleless, domed church with a slightly later tripartite narthex. The drawings made by A. Poridis reveal the major distortions it underwent, probably in the eighteenth century, in order to increase its size to house a larger congregation: the south conch and a large part of the narthex were demolished to make way for the addition of a large hypostyle room roofed with Ottoman pointed domes, and an exonarthex (Figs 3 and 4). Works carried out in the Ottoman period are responsible for the distortions to the lower zone of the church and the plastering of all its surfaces, interior and exterior, which impedes the study of structural features and the decorative brickwork. Further interventions in the church have been made recently.

The reconstruction of the first two (Byzantine) building phases of the church is based on the new drawings, *in situ* observations, and a photograph taken before 1924 and published by N. Brunov (Fig. 7), which provides evidence for the columns inside the church, which are now covered with plaster. The Mouchliotissa was a tetraconch church (Fig. 8) with a narthex and two unusual features: the size of each conch was increased by opening three smaller niches in the thickness of the wall, and the dome was supported on four

arches carried on columns at the four corners of the central square. Both these features enliven the interior space enhancing its visual interest and imparting a certain originality. The typological examination of the church refers firstly to the aisleless, tetraconch, domed churches, either preserved or attested during their long presence in Byzantine architecture. It also refers to the unique features of the Mouchliotissa, which is dodecaconch in the lower zone, tetraconch above this, and has a unified dome higher still, thus giving the impression of a centralized building; and on the four columns at the corners and the arches bridging them, which emphasize the familiar ciborium shape. Finally, it refers to the specific problems created by the addition of long narthexes (Figs 8 and 9) to triconch or tetraconch churches and the solutions devised for them.

The observations on the morphology are unfortunately very limited, on account of the distortions the monument has suffered. Nothing is known of the position and form of the windows, cornices, string-courses and the original roofs. The four columns were clearly Early Christian *spolia*, with Corinthian column-capitals. The exterior form of the dome, with its alternating large and small blind arches, recalls examples in the Vatopedi monastery, while the melon dome with its eight cusps assign it to a series in the Byzantine capital and the area of its immediate influence.

The observations on the construction are likewise limited, for the same reasons – distortions and plastering. However, fired bricks were undoubtedly used generally in the dome and the twelve conches in the bottom zone of the building.

A detached mosaic of the Virgin and Child, attributed to the Mouchliotissa, attracted the attention of G. Sotiriou, S. Bettini and A. Millas. The wall-paintings of the church, of both the Byzantine and Post-Byzantine periods, have been completely destroyed. A sculpture depicting Christ Emmanuel, certainly of Palaiologan date, has been studied exhaustively by Ø. Hjort.

The Panaghia of Mouchli, formerly the Panaghio-tissa, when examined in the context of early eleventh-century Constantinopolitan architecture, gives expression, on the one hand, to a certain originality and current trends of the period, and on the other to the survival of the institution of patronage in Byzantine society after the interruption of all activity during the period of Latin rule.